

Att gå på "bön och fest"

på

Söderön, **Tvärnö** och Raggarön

Om kultur- och nöjesliv i kyrkans, frikyrko- och nykterhetsrörelsens hägn från tiden för laga skiftet och folkrörelsernas begynnelse till sentida fritidsboende



BERNT LINDBERG

*Till Junga Majs Minnen
Bernt Lindberg*

"Ju äldre man blir, desto mer intresserad blir man av att veta hur det var förr."

I.Ö. i Frösåkers Hembygdsförenings medlemsblad 1999

INNEHÅLL

	sid.
Förord	3
Begynnande folkrörelser	4
Frigörelse från kyrkans kontroll	11
Nykterhets- och frikyrkorörelse	17
Missionsfester och söndagsskola	27
Kvinnoarbetsföreningar	31
Tvärnö skola	32
Raggarö blåbandslokal blir hembygdsgård	36
Epilog	38
BIHANG Cykelhistorier	40

Förkortningar

EFS	Evangeliska Fosterlandsstiftelsen
FRÖ	Frikyrkorörelsen i Östhammarsområdet
RÅKR	Årskrönikor från Raggarö Hembygdsförening, 1985-2000
TFN	Årsskrifter från Studiecirkeln Tvärnö Förr och Nu, 1987-96
VTB	Skriften "Väster Tvärnö By – En skepparänka bygger nytt -Från laga skifte 1878 till fritidsboende-" Tvärnö Hembygdsförening 1999

Omslagsbild: Tvärnö skola vintertid.

(Foto K. von Malmberg, 1994)

Copyright © 2000 Bernt Lindberg
ISBN 91 630 8973 4

FÖRORD

Som en sentida utsocknes sommarboende på en avstyckad fritidsfastighet på Tvärnö har jag kommit att intressera mig för stamfastighetens bygdehistoria och har undersökt vissa aspekter av livet i bygden förr och nu, som jag mött som fritidsboende.

Föreliggande skrift utgör en uppföljning till min undersökning om vad som hände vid laga skiftet 1876 med ovannämnda stamfastighet (*Väster Tvärnö By – En Skepparänka bygger nytt*, Tvärnö Hembygdsförening 1999, 54 sidor, [VTB]). I uppföljningen berörs kultur- och nöjesliv på öar och landsbygd i Norra Roslagen i kyrkans, frikyrko- och nykterhetsrörelsens hägn under folkrörelsernas pionjärtid fram till vår tid med utgångspunkt från Tvärnö.

Nämnda liv var förknippat med föreningsägda "lokaler" i byggnader, av vilka många ännu står kvar i landskapet som minnen över gången tid och kulturutveckling. Många av dessa byggnader har på senare tid sålts till privatpersoner och renoverats för nya ändamål, men somliga används ännu för sitt ursprungliga ändamål. Men åtskilliga har övergivits och fått förfalla eller rivits vid exploatering av tomtarna. Föreliggande undersökning är delvis knuten till kvarvarande s.k. lokaler eller bönhus i Tvärnös grannskap.

Vissa traditioner, som levde kvar ända till långt in på förra seklet, har sina rötter i gamla tiders husförhör. Vid dessa träffades man och detta gav tillfälle att festa. I slutet av 1800-talet, då husförhören upphörde, verkade en begynnande frikyrkorörelse hand i hand med nykterhetsföreningar på kristlig grund. Dessa rörelser fick fäste överallt och satte spår på landsbygd och öar, inte minst i Norra Roslagen. De spred sig från Östhammar och Öregrund till kringliggande landsbygd och öar. Man började träffas i bönhus, missionshus samt i Blåbands- och Godtemplarlokaler, där fester anordnades särskilt vid kyrkoårets stora högtider. Härav begreppet fest i talesättet "att gå på bön och fest". Man bjöd generöst på bullar och bakverk och annat gott. Barnen fick ta för sig så mycket de ville och uppskattade dessa "bullfester". Musikanter spelade, man sjöng och fick träffas.

Det vankades också andlig spis. Inbjudna talare från "stora världen" eller förmågor från den egna byn eller omvärlden höll föredrag och visade ljusbilder, ibland rörliga eller "levande" bilder, dvs "bio". Om festen ägde rum i ett s k bönhus predikade ofta någon predikant eller kolportör och höll därvid också bön. Eller någon missionär hemma på ferie från fältet kunde berätta spännande saker från t.ex. Afrika, Indien eller Kina. Härifrån härrör begreppet "att gå på bön" i det anförda talesättet.

I denna utveckling, som vann insteg även på Tvärnö, finns tydliga spår av några intressanta Tvärnöbor från gången tid, som vi känner igen ifrån alstren från hembygdsforskningen gällande Tvärnö och Östhammarsregionen. I föreliggande arbete beaktas för en vidare belysning av ämnet också utvecklingen i Tvärnös grannskap, på Söderön och Raggarön, som påverkade utvecklingen på Tvärnö. I grannskapet är nämnda utveckling bättre och mer detaljerat dokumenterad än vad som är fallet beträffande Tvärnö. Källorna ger också inblickar i motsvarande utveckling på Singö och Gräsö.

Som källor har jag använt böcker, hembygdsföreningars och studiecirkelars alster, egna arkivstudier och iakttagelser samt samtal med äldre öbor i området. Det ligger i sakens natur att det kan finnas brister i källkritiken i de citerade alstren eller i de muntliga traditioner och utsagor som dessa bygger på. Det är inte alltid möjligt att kontrollera dessa. Men jag har eftersträvat att genom jämförelse av utsagor av äldre sagespersoner från olika håll få riktigheten av relaterade händelser och anført material bekräftad i den mån detta är möjligt beträffande material av den art, som det här gäller. Samstämmigheten mellan av varandra oberoende sagespersoner från olika håll har dock varit påfallande stor.

På öar och landsbygd var det kultur- och nöjesliv som jag här berör, starkt beroende av till buds stående kommunikationsmöjligheter. Man fick ofta gå eller ro långa sträckor och när cykeln kom, cykla till evenemang i "lokalerna". Ett bihang med cykelhistorier har därför fått komplettera framställningen.

Storvreta i juli 2000
BERNT LINDBERG

BEGYNNANDE FOLKRÖRELSE

I skriften 'Väster Tvärnö By - En Skepparänka bygger nytt' har jag antytt att kyrkan och husförhören samt häradsrätten hade betydelse för livet på öarna. I denna uppsats skall vi från hembygdsskrifter och historisk litteratur från Östhammarsområdet något närmare beröra kultur och nöjesliv inom området Söderö – Tvärnö – Raggarö, som ur kyrklig och kulturell synpunkt hade mycket gemensamt vid laga skiftets tid och fram till och med de första decennierna av förra seklet.

På öarna gjorde brist på vägar och fasta förbindelser med fastlandet det besvärligt för öborna att delta i annat kultur- och nöjesliv än det som erbjöds lokalt, isolerat från fastlandet. Dessutom var till långt in på 1900-talet arbetet att klara livets nödtorft på landsbygden och glesbygd och på öarna för de flesta så hårt, att det inte fanns mycket tid över för någonting annat. Men då tillfälle gavs att träffas i samband med husförhör och senare vid aktiviteter, som erbjöds av nykterhetsföreningar och frireligiösa samfund, som kom till i slutet av 1800-talet på centralorter och utsträckte sin verksamhet till landsbygd och öar, tillvaratog man gärna de möjligheter att träffas, som de då nya rörelserna skapade. Dessa folkrörelser verkade genom att uppföra samlingslokaler i byar och genom att sända ut kolportörer, som försedde landsbygden och öarna med läsning. Somliga av dessa verkade också som föredragshållare och predikanter eller förmedlade besök av sådana. Senare tiders organisationer för folkbildning har sina rötter i de nämnda rörelserna.

Litteratur

I *Raggarö Hembygdsförenings årskrönikor* [RÅKR], som kommit ut sedan 1985, finns många bidrag, som belyser och levandegör vårt ämne. Dessa årskrönikor utgör också en viktig källa beträffande kommunikationerna mellan öarna under folkrörelsernas första skede.

I RÅKR 11 1995 får vi veta att husförhören så småningom kom att bli festfyllda tillfällen. Härtill kan anmärkas att "festande" torde ha varit mer eller mindre förknippat med starka drycker och andra frestelser. I verket *Den inre missionens historia* utgivet av E.J. Ekman 1902 säger en ekhäradsbo att då denne var barn "var det ingenting ovanligt att se män och kvinnor om varandra gå dag efter dag från gård till gård och dricka rusdrycker. Vid bröllop och begravningar glödgades ofta mera än hundra kannor spirituosa till förtäring. Husförhören voro riktiga sup- och dansklubbar. Vid sådana tillfällen voro i regel prästerna närvarande ..." (sid. 559). Detta kan dock kanske ha varit en överdrift.

Om vad som förekom vid husförhör säger emellertid årskrönikan:

"Det här tyckte de höga vederbörande inom kyrkan inte speciellt mycket om utan förbjöd allt festande på husförhören. Det här förbudet slog dock inte igenom speciellt mycket ute i bygderna. Kanske på grund av att även prästerna tyckte att det kunde vara gott med mat och dryck ..." (sid. 6)."

Höga vederbörandes intention kan nog ha varit att det borde få räcka med "husförhörskafe".

Om förhållanden i bygden i kulturellt avseende får vi upplysningar dels från böcker, och dels får vi glimtar från intervjuer med äldre personer, som dokumenterats i årsskrifter från studiecirkeln *Tvärnö Förr och Nu* [TFN].

Dessa skrifter utgör en utmärkt källa till belysning av nykterhetsrörelsens och kyrkans inflytande i här berörd bygd och tid. Raggaröns och närmaste grannskaps historia under 1800-talets senare hälft och under nästan hela 1900-talet har skickligt beskrivits och dokumenterats i ett stort material av raggaröbon Arvid Johansson (död 1993). Detta material återges i uppsatser i årskrönikorna. Liknande material finns också i boken:

I storm och stiltje, av Bi de Vind, förlag Ekblomstryck, Östhammar 1954, 227. Pseudonymen Bi de Vind står för Raggaröbon och frilansjournalisten Oskar Hellman (RÅKR 12 1996 s. 23). Han publicerade artiklar om livet på öarna i Östhammars Tidning under 1942 1954 och boken är sammanställd i form av valda uppsatser ur detta material. De är av hög litterär klass.

Boken *Frikyrkorörelsen i Östhammarsområde* [FRÖ], av Bertil Helmersson, distribution Östhammars Missionsförening 1994, 149 sidor, med 27 bilder och många personuppgifter, belyser också ämnet. Denna bok är resultatet av arbetet i en studiecirkel under åren 1991 och 1992 om Östhammarbygdens frikyrkohistoria.

Den religiösa väckelsen och nykterhetsrörelsen gick hand i hand. Detta kommenteras av forskaren i Öregrunds och Östhammars historia Stig Sandelin i hans skrift *Östhammar vid sekelskiftet*, 1988, 47 sidor. Det var vid denna tid nödvändigt att göra någonting åt det allmänt utbredda spritmissbruket. Sandelin skriver:

”Spritmissbruket var ett stort problem i slutet på 1870-talet. Det dracks ohämmat med brännvin och tillgången var också god.

På 1870-talet fanns det två krogar och fyra ölstugor i Östhammar och därtill såldes brännvin över disk i flera av handelsbodarna.

Johan Janzon blev komminister i Östhammar 1876. Det var en präst som sades kunna mässa lika bra som en operasångare. Han sade:

”Det sägs att de flesta inom Östhammar äro drinkare, ett påstående som jag tyvärr ej kan förneka.”

Det blev dock bättre i början på 1880-talet. Överallt i Sverige bildades det nykterhetsföreningar, och även Östhammar fick en godtemplarloge. Den kom också att bli början till ett levande föreningsliv, för tidigare hade det varit dåligt med den saken i Östhammar, om man undantar hantverksföreningen, som ju mer var en yrkesorganisation.

Det var också den stora religiösa väckelsens år. Överallt bildades frikyrkoförsamlingar.”

(Sid. 5)

Bebyggelseinventering

Ytterligare material av stort intresse för ämnet finns i sockenbeskrivningarna i verket *Sveriges Bebyggelse*, Allhems Förlag, utgivet 1947-1952. I detta ambitiösa verk finns varje vid utgivningen existerande gård, hemman och torp jämte offentliga byggnader såsom t. ex. skolor dokumenterade, med för vårt ämne betydelsefulla uppgifter om ägarfamiljer och ägandeförhållanden. För varje socken finns också en sockenbeskrivning med historia och uppgifter om förhållanden i bygden. Sockenbeskrivningarna är delvis baserade på kyrkböcker och kyrkoherdarnas visitationsberättelser.

Av stort intresse för vårt ämne är att byggnader, som varit eller fortfarande tjänar som missionshus eller bönhus ute i bygderna är medtagna. Men många av dessa har sålts till privatpersoner, som brukar dem som fritidshus. Andra har övertagits av bygdeföreningar och blivit bygdegårdar, och somliga står tomma. Ett mindre antal har förklarats som kulturhistoriska byggnadsminnesmärken och har med allmänna medel bevarats i ursprungligt skick eller så nära som möjligt restaurerats till ursprungligt skick och fredats mot förändringar.

Ambitiösa och mycket omfattande inventeringar av sådana byggnader med utforskning av deras bygde-, kultur- och kyrkohistoriska bakgrund har utförts av pastor Hans Gunnarsson i Svenska Missionsförbundet. För det geografiska område jag behandlar har jag hämtat material ur hans arbete *Himmelska Lador och jordiska tempel – Missionshus och församlingar anslutna till Svenska Missionsförbundet i Skärgårdskommunerna från Södertörn till Roslagen*, Gummessons, Stockholm 1985, 158 sidor, med fotografier och tecknade bilder. I förordet skriver författaren:

"Under senare delen av 1800-talet timrades bönhus i vårt land. Ett andligt uppvaknande hade skett. I väckelsens spår följde, att man behövde helgade rum där man fritt och otvunget kunde samlas till bön och lovsång.

Man kallade dem först "bönehus". Men man gav dem även andra namn såsom Betel, Betania, Betlehem, Elim eller Sion, för att nämna några hus som är presenterade i denna bok.

Beteckningen "bönhus" var en längre tid vad man kallade väckelsens lokaler ute i bygderna. Då man gick till en andlig sammankomst så kunde man säga att man "gick till bön". De bar enkelhetens prägel. Ett ensträngat psalmodikon var ibland bönhusets enda instrument. Fotogenlampor och stearinljus lyste upp lokalen så att man hjälpligt kunde läsa sångtexterna. ...Mer och mer användes beteckningen 'missionshus'..."

Detta ger en allmän bakgrund till talesättet "att gå på bön". På Tvärnö fanns inget bönhus eller missionshus. Man gick på bön och fest på Söderön. Det var lättast att ta sig dit över Tuskötäppan. Men man tog också vägen från norra Tvärnö över sjön till Älvsnäs.

Vid den tid det här gäller började cykeln komma som fortskaffningsmedel på de smala byvägarna¹. Personer med kroppskrafterna i behåll kunde bära cykeln över spången vid Tuskötäppan eller ta med den i ökstock till Älvsnäs.



*Kolportörer från Östhammar på väg till landsbygd och öar i området.
(Foto ur "Frikyrkorörelsen i Östhammarsområdet", med tillåtelse.)*

¹ Östhammarsområdet fick sin egen cykeltillverkning, G. A. Janssons mekaniska verkstad tillverkade cykeln Stabil. Denna verkstad kom senare att kallas "Bilsta" på grund av att ägaren kom att intressera sig för bilar då dessa kom. I den s k Bilstaboden på Frösåkers Hembygdsgård i Östhammar finns inventarier och produkter från G. A. Janssons verkstad bevarade (Broschyren *Frösåkers hembygdsgård*). I boken *Två städers kamp* finns en bild på verkstaden vid tiden för cykeltillverkningen med cyklister poserade utanför (sid. 285). Byggnaden finns kvar och inhyser i dag butiker – nästa butikshus från affärscentrum på Gammelbygatan mot Östhammars centrum.

Åren 1956-66 gav en studiecirkel i Vi Unga i Hargs socken ut en hembygdstidning med namnet *Vår Bygd* med bland andra Märta Jansson i Marka som studieledare. Skolelever fick hjälpa till att göra tidningen och intervjuar äldre sockenbor. En stående fråga var när och hur de intervjuade fick sin första cykel och hur denna underlättade livet. Cykeln som komplement till apostlahästarna och hästen och på öarna som komplement till ökstocken (ekan) ökade landsbygdssbornas rörlighet och frihet väsentligt. Vi som är vana vid bil kan nog ha svårt att föreställa oss vilken betydelse cykeln fick, då den kom. Utrymmet medger dock inte att här gå närmare in på detta tema, men i tillfogat BIHANG har jag sammanställt några festliga cykelhistorier.



Spången vid Tuskötäppan

(Från RÅKR Nr 17 2001, med tillåtelse)

Ibland hände det att folk föll i när de skulle ta sig över den smala spången med varor eller cyklar. Om detta finns det gamla historier i den muntliga traditionen. En gäller en känd fiskare som föll i när han med en vän skulle till missionshuset i Tuskö på "bön" med fest. När predikanten på eftermötet talade med honom om hans "eviga väl" i religiösa ordalag, så svarade fiskaren, som var känd för att vara slagfärdig, att det nog inte skulle gå så väl, för han hade ramlat i från spången och blivit våt. Det var kallt och han skulle nog komma att bli förkyld.

I boken *Storm och stiltje* läser vi ett bidrag om Raggarö Blåbandslokal, skrivet med anledning av Blåbandsföreningens 50-årsjubileum:

"Ett halvsekel skall inom de närmaste timmarna passera revy i Raggaröns festprydda blåbandslokal. Klockan är tretton på söndagsmiddagen och vi gamla raggarögubbar sitta i spridd oordning på träbänkarna, tämligen sansade och belåtna, ty säden växer så det knakar efter de täta regnskurarna, och höskörden har blivit så där tämligen, men det är inte utan att vi känna oss brutalt lösryckta ur den trygga vardagstillvaron, motvilligt krupna ur våra trivsamma blå arbetskläder och obarmhärtigt instoppade i våra gåbortkostymer. Vi titta på varann och försöka se obesvärade ut, trots det högtidliga som vi nu ska uppleva. Lycktligtvis trivs vi bra i blåbandslokalen och alla äro vi det 50-åriga födelsedagsbarnet tacksamma för samlingslokalens tillkomst. Den blev ju inte bara till fromma för nykterhetssträvandena, den har välvilligt ställts till olika intressens disposition, både religiösa, politiska och nöjesbetonade.

.....Lokalen fylls hastigt till bristningsgränsen. Från Elfsnäs kommer fyra båtlastar med folk och dessutom flera andra båtar från Östhammar och öarna omkring." (Sid. 200,-201)

Utblickar

Gräsö. På stora långsträckta Gräsön fanns flera tämligen väldokumenterade lokaler för "bön och fest". I ett kapitel om Klockarboda i boken *Gräsön – Minnen kring en skärgårdsö* av Erik Lindblad, Natur och Kultur 1971, 199 sidor, heter det:

"Det finns som sagt inte endast ödeskolor [hela 7 stycken, *min anm.*], Gräsö har också ett antal ödetempel, små enkla katedraler i rustik gotik. De ser ganska övergivna ut, endast svalorna bygger sina bon under

takfallen. Men visst var de i bruk vid sekelskiftet de små monumenten över människoandens eviga längtan efter kamp om lycka och hänförelse. Vad betydde egentligen skiftningarna i tro blott själen växte sig stark i kärlek och ödmjukhet? Ingeborg Jonsson har nyckeln till "templet i Klockarboda, det lilla rödmålade huset i vägsvängen med sin gula brevlåda.

I mina anteckningar från 1953 har jag nedskrivit vad Johan Andersson i Lillång berättade en kafferast på Måsboda, när han höll på att hjälpa mig lägga spåntak och bygga gärsel. Han hade nyss fyllt 70 år den 26 augusti. Han hade varit med att grunda "Templet" på Gräsön. Med "Templet" menas N.T.O., nationaltemplarorden, stiftad 1889 under namnet "Templet 319 Framtidshoppet, Gräsön". Lokalen byggdes i Klockarboda 1902, före den tiden höll man till på Wahlbergs vind (gamla byggnaden, riven). Johan gick in i logen 1898. Man hade fester i Klockarboda skola och tempelmöten hölls förr var fjortonde dag på olika platser, ofta på Djursten. Den ledande mannen var ordenschefen, hattmakare Lannerdahl från Stockholm, som reste kring i bygderna. Orden vilade på kristlig grund och man värvade mycken ungdom, som den tiden fanns på ön. Man sålde märken och arrangörerna hade rosetter på festerna. Förr fanns också en blåbandsförening i Västerbyn. Men, som Johan sade, "det var mycken trassel och trubbel jämt" med återfall till dryckenskap m.m. Nu (1953) fanns bara kvar ett tiotal medlemmar. I lokalen finns en gammal ordensförteckning, fana och bibliotek. Ett annat tempel NTO fanns i Söderboda på 1890-talet, men flyttade snart till Norrboda och hyrde in sig hos Blomberg där. Lokalen skänktes av Magnusson till metodisterna när templet "sackade" av och dog ut. Pingstvännerna hyrde en kort tid metodistlokalen men byggde under sin glanstid eget kapell.....

Nyckterhetsrörelsen hade tydligen vind i seglen kring sekelskiftet. Och det fanns också tydligen många predikanter i farten, de sökte sig liksom ut till obrutna marker och anade nya verksamhetsfält. Det kom väl en tid då "predikanterna" även upptäckte Gräsön...." (sid. 131-2).

Blåbandsföreningen i Västerbyn höll till i missionshuset. Dess standar finns fortfarande kvar i huset. På dess baksida står BORT MED RUSDRYCKERNA. Missionsföreningen är kortfattat beskriven i Hans Gunnarssons inventering. Från denna hämtar vi:

"På 1860-talet kom väckelsen till Öregrund och Gräsö. Man samlades i hemmen. Bl.a. inreddes en stor sal i ett hem i Öregrund som missionssal.

Tanken på en fast organisation växte sig starkare och den 16 januari 1881 bildades en fri församling av 17 personer i Öregrund och på Gräsö.....

Västerby missionshus. I januari månad 1883 beslöt den del av församlingen "Kristi Vänner i Öregrund och på Gräsö" som var bosatt på Gräsö att till Herrens namns förkunnelse och till hans pris bygga ett missionshus i Västerbyn".

Missionshuset byggdes åren 1883-84 för en kostnad av 577 kronor och 37 öre. Det såldes 1971 till en privatperson."

Sockenbeskrivningen i *Sveriges Bebyggelse* hävdar att Gräsö socken i kyrkligt hänseende följde den gängse utvecklingen i Uppland, men tillägger att närheten till Gävle, där den inflytelserike lektor Waldenström var verksam innebar mer frikyrklig aktivitet än på avlägsnare öar. Nyckterhetsrörelsens genombrott gav upphov till två lokaler tillhöriga NTO. Av dessa finns en kvar i ursprungligt skick i Bjurön. Den används enligt än fiskaränka på Lilla Risten ännu för sitt ursprungliga ändamål av Templarlogen Skärgårdens Ros.

Singö. I Singö socken hölls minst 12 bygdegudstjänster om året i Boda, Tranvik och på Fogdö, samt vid tillfällen på Svartklubbens och Understens fyrplats. På grund av vid husförhören yppad bristande läskunnighet förpliktade sockenstämman barn i åldern 10-14 år att varje söndag samlas i kyrkan till ett par timmars innanläsning och katekesförhör. Detta är "veterligen den enda kända uppgiften om någon allmän undervisning förrän den lagstadgade skolans införande".

1879 bildades Singö Friförsamling. I början av 1900-talet bildades Godtemplarlogen, Singös Syskonring, som fick lokal 1907 och vid denna tid hade 100 medlemmar. (Efter *Sveriges Bebyggelse*.)



Standar i missionshuset i Västerbyn på Gräsö

(Foto BL 2000)

Fint att vara med

Det framgår av skildringarna från denna tid att det gav ungdomar hög status om de uppfyllde de stränga kraven för att kunna bli antagen som medlem i en templarloge eller nykterhetsförening. Värkning av ungdomar till godtemplarlogen Hamnens Stjärna i Hargshamn beskrivs i en intervju i tidningen *Vår Bygd* 1957:

"En dag i sept. 1956 ansåg vi tiden vara mogen [ett göra någonting för ungdomarna Harg/Hargshamn]. Min man bestämde sig för att ringa distriktets ordförande, för att meddela honom vårt beslut, men minuterna innan ringde han själv upp oss. Han hade fått reda på att vi fanns härute, och undrade om vi ville "köra i gång" logen (losjen). Det var alltså moget från två håll, och vi satte i gång en ungdomskampanj. Alla ungdomar i åldern 14-20 år inbjöds personligen till ett par "fikaträffar", där vi berättade för dem om Godtemplarorden och vad den vill. Resultatet blev att vi söndagen den 21 okt. 1956 höll ett intagningsmöte med ca. 40 ungdomar. Fina ungdomar."

Om ”bön” i Godtemplarrörelsen

Vid en loppmarknad på Gräsö har jag kommit över 77 numrerade böcker från Templet Framtidhoppets bibliotek. Av det högsta numret att döma måste detta bibliotek ha innehållit minst 264 katalogiserade böcker. Bok nr 48 har titeln *Vattendroppen – En historia om nykterhet och broderskap* av Martin Koch, Albert Bonniers Förlag 1912. Den ger en intressant inblick i begreppet bön i ”bön och fest”. Boken är skriven i form av tolv protokoll baserade på anteckningar av författaren från hans tid som mångårig betrodd medlem i NTO i delvis självkritisk, satirisk genre. Ett typiskt protokoll kunde se ut så här:

”P r o t o k o l l fört vid cenaklet Vattendroppens möte den 7 januari [cenakel kommer från ett latinskt ord som betyder matsal. Vattendroppen är kanske ett fiktivt namn. *Min anm*]

§1. Mötet öppnades med sång och sedvanlig ceremoni av Överste Templaren, broder O. Hjelm klockan nio eft.midd.

Vid upprop av tjänstemän befunnos alla närvarande.

§2. Broder Cenakel Deputerad ledde oss i *bön* [*min kursivring*, denna paragraf återkommer regelbundet i alla protokollen.].

§3. Protokollet från föregående möte upplästes och godkändes utan ändring av sekreteraren.

§4. Systrarna Karlsson och undertecknad rapporterade att kaffet var färdigt som stod på programpunkten.

§5. Då tog cenaklet en stunds rast i arbetet för att dricka kaffet, som var mycket gott och det stod ju i programmet att systrarna skulle bjuda bröderna på något gott och systrarna vet nog vad bröderna vill ha som är gott.

§6. Då sade Ö.T. att cenaklet skulle återgå till arbetsordningen och ingen inträdesanmälan förelåg.”

Exempel på program: Familjefest. Agitationsfest med föredrag. Amerikansk vågafton. Diskussion: Människans förnämsta livsuppgift. Uppläsning. Diskussion: Höjd allmänbildning. Våren firas med underhållning.

Från äldre tider i Östhammar

Boken *Två Städers Kamp... Östhammar–Öregrund*, sammanställning av Arne Gille (Duvbo Tryckeri AB, Sundbyberg, 1994, 288 sidor med bilder) innehåller bidrag hämtade från flera äldre böcker om Östhammarbygdens historia av stort intresse för här föreliggande bygdehistoria. Däribland ger boken *Östhammar – skildringar ur en småstads historia*, av Tor Schram (Ekblomstryck, Östhammar 1949, 151 sidor) många intressanta inblickar i förhållanden längre tillbaka i tiden av betydelse för den kulturhistoriska utvecklingen i Östhammarregionen. I Gilles sammanställning är dock det för vårt ämne betydelsefulla kapitlet om kyrkan i Schrams bok uteslutet.

Tor Schrams redogör också för upplevelser under sin uppväxt i Östhammar, där hans far, Per Vilhelm Schram, etablerade färgeri. Denne kom därigenom i nära kontakt med landsbygdens folk, som ville ha sina hemvävda alster färgade. Färgarens resor i bygden för att ta emot gods för färgning kungjordes i kyrkan (Tor Schram sid. 78, 83-88).

Färgerirörelsen drevs vidare av sonen efter fadern, som dog 1902. Rörelsen omfattade även manufakturhandel i den schramska fastigheten på Drottninggatan 11. Manufakturbutik finns ännu kvar i det hus, som sonen Tor lät bygga efter rivning av äldre hus på fastigheten. Denna butik drivs nu i ursprunglig stil av Tor Schrams dotter. Den känns igen på namnet TOR SCHRAM på skyltfönstren.

Genom färgarnas resor blev de väl underrättade om förhållandena i omgivande landsbygd. Tor Schram tog initiativet till upprättandet av Östhammars hembygdsmuseum och bidrog starkt till kunskap om förhållanden i Östhammar och Frösåkers Härad i äldre tider. I detta arbete kom han att få mycket stöd av den riksbekante godtemplaren och nykterhetskampen Karl Gustav Blomgren från Tvärnö. Mera om denne följer i nästa kapitel.

FRIGÖRELSE FRÅN KYRKANS KONTROLL

Kyrkan fungerade sedan gammalt som statens och överhetens förlängda arm, och skolan styrdes av ecklesiastikdepartementet. Av skriften om skepparänkan framgår att skolan vid sidan av kyrkan hjälpte till att vaka över sedlighet, moral och ”rätt” tro.

Under 1800-talets senare hälft och 1900-talets första decennier tog sekulariseringen sekulariseringen fart och en frigörelse från ”kyrkan” började göra sig gällande i huvudstaden, i större städer och på industriorter. De bättre kommunikationer som järnvägarnas tillkomst innebar gynnade sekulariseringen². Denna gick dock betydligt långsammare ute på landsbygd och öar i Norra Roslagen, och kyrkan behöll länge greppet över allmogen i denna landsdel. Då sekulariseringen nådde landsbygden drog samtidigt en folkväckelse jämte nykterhetsrörelsen fram i bygderna. Dessa gjorde sig gällande också på Tvärnö, Raggarön samt i grannskapet på fastlandet och andra öar i Norra Roslagen. I inledningen har vi redan sett hur detta ledde till upprättande av lokaler för ”bön och fest”.

Folkväckelsen gav upphov till frikyrkorörelsen, som delvis var en protest mot statsreligionen, prästerskapets makt och religiöst tvång. Läskunnigheten var sedan gammalt stor i vårt land, men på småbrukarhemmen ute i bygderna fanns ofta inte mycket fler böcker än de kyrkliga böcker som man måste ha för att klara husförhören, dvs bibeln, Luthers katekes, psalmboken och kanske en och annan postilla. Därjämte kunde man i blygsam skala som läsestoff hålla sig med de tidningar eller tidskrifter som en småbrukarfamilj kunde ha råd med. Men folkväckelsens och folkrörelsernas kolportörer spred (bl. a. med hjälp av cykel) böcker och läsestoff i bygderna, och man kunde nu utöver de ”obligatoriska” ofta ärvda kyrkliga böckerna och skolböcker bekvämt få tillgång också till annan litteratur.

I boken *Frikyrkorörelsen i Östhammarsområde* påpekas i inledningen att ”troende” redan på 1700-talet med ökad läskunnighet, som gjorde det möjligt att själva läsa bibeln och uppbyggelseskrifter, började ifrågasätta svenska kyrkans ordning. Man började dela upp människorna i ”troende” och ”icke troende” och begreppet ”läsare” myntades.

Om böcker och läsning

Om detta ämne skriver Schram:

”Även om 1870- och 80-talets ungdom med förnöjsamt sinne fann sig tillfreds med sina enkla förströelser fanns hos många efter slutad skolgång en stark längtan efter böcker. Särskilt under de långa vinterkvällarna kändes bristen på böcker rent av pinsam. De torftiga förhållanden under vilka den allra största delen av befolkningen levde, gjorde att bokförråd i hemmen kom att betraktas som en lyx, som endast de förmögnare kunde tänkas kosta på sig. Den långa arbetstiden för de vuxna familjemedlemmarna gjorde också sitt till att någon annan läsning än dagens tidning knappast medhanns, när arbetsdagen ändats. Ett lånebibliotek, fast i mycket blygsam skala, fanns visserligen redan då, men hade tyvärr knappast en enda bok, som var omtyckt av ungdomen. Så småningom kom även i detta avseende en förbättring till stånd, som uppskattades och värderades av den ungdom, som intresserar sig för god lektyr.” (Sid. 148.)

I hembygdsskriften *Tvärnö - Norrgården under fyra århundraden* av Martin Ahlsén läser vi:

² Östhammar lyckades dock inte få någon järnväg. Östhammars hade bildat ett järnvägsbolag, men kriget kom emellan och bolaget fick ge upp. Det blev ångbåtar i stället för ånglok (S. Sandelin och Roslagstaden *Östhammar 1368-1968, Jubileumskronika* av Fritiof Sjögren, Skandia Färgtryck, Östhammar 1968, 68 sidor, kapitlet *Ångbåt men inga ånglok*). För Tvärnös vidkommande blev den närmaste stationsorten Hargshamn. Men det var en lång sträcka till närmaste anslutning till stambanan i Örbyhus via Gimo Österbybruk och Dannemora, och biljetterna kostade pengar. I en intervju med en gammal järnvägsarbetare i tidningen *Vår Bygd* 1960 får vi veta ”Tågen gick på den tiden [1916] med fyra vagnar och ett lok. Efter loket gick förstaklassvagnen, så en andraklassvagn, postvagn och resgodsvagn. Det var inte mycket folk, som åkte tåg på den tiden.”

”Östhammars Tidning var inte det enda man läste på Norrgården. Förutom den för husförhören nödvändiga samlingen av bibel, postilla och Luthers katekes finns ännu bevarat ett exemplar av Svenska Veckobladet från år 1882. Detta bestod av ett enda stort ark vikt i fyra delar och handlade bl. a. om ’En svensk qvinnas öden hos mormoner och indianer’. Denna tidning fick med åren ett allt sämre rykte på grund av att den påtalade sociala missförhållanden och maktmissbruk från överheten och måste läggas ner i början av detta sekel. Jämför man med dagens journalistik och aftontidningarnas oblyga påhopp förefaller emellertid Fäderneslandets artiklar idag ganska harmlösa” (sid. 18).

I skriften *Väster Tvärnö By med avsöndrade hemman under fyra århundraden*, 2:a uppl. av samme författare, möter vi nykterhetskämpen Karl Gustav Blomgren (1875-1966). Skildringen av Blomgren ger intressanta inblickar i möjligheterna för fattigt folk på landsbygden omkring förra sekelskiftet och decennierna närmast därefter till läsning och umgänge med böcker. Den ger också inblickar i nykterhetsrörelsens (IOGT) betydelse under Blomgrens samtid.

Senare gav Ahlsén ut en separat minnesskrift över Blomgren med den långa titeln *Karl Gustav Blomgren – Gruvarbetarsonens mödosamma vandring från Masugnsskogen i Valö till värd för Ärkebiskop Nathan Söderblom på Tvärnö och som gäst vid Landshövdingens bord. Folkuppföstrare – Resetalare för IOGT – Liberal politiker*, 1997 (34 sidor). I denna skrift citeras från Blomgrens dagböcker. Han skriver 8/10 1938 om sockenbiblioteket i sin födelsesocken Valö och dess bibliotekarie klockare A. P. Mandelgren:

”... Jag hade sju kilometer dit från mitt föräldrahem. Det blev alltså en promenad på fjorton kilometer för att få låna en bok. Från mitt tolfte år var jag dock en av de flitigaste låntagarna där och det dröjde inte så länge förrän jag gått igenom allt som jag på den tiden ansåg vara läsvärt. Jag kom dit en regndaskig höstkväll och farbror Mandelgren tog fram den ena boken efter den andra och erbjöd mig, men det befanns att jag läst dem alla. Nu är det ju klart att farbror Mandelgren med sina många uppdrag hade smått om tid och han kunde ju inte hur länge som helst sysselsätta sig med den där envisa bondpojken, som inte var nöjd med någon av de böcker, som erbjöds. Han fattade därför med ett resolut grepp tag i en bok, som han lämnade med orden: ”Här har du Luthers skrifter, den har du inte läst förut och det är en god och lärorik bok”. Ja, det var ingen annan råd än att med den erhållna dyrgripen vandra hemåt. Fader Luther var ju ingen obekant författare för mig, så ni förstår nog, att det inte var någon glad gosse som gick den mörka, ensliga vägen till fadershemmet, under det regnet strömmade ned på vägen och tårarna trillade ner för kinderna. Nu gick det inte att komma och slänga till mig skaldecordet om ynglingen, ’som ingen annan sorg försökt, än att mustaschen växer trögt’ ”(sid. 4).

Blomgren köpte ett avsöndrat hemman på Tvärnö och bodde 1908 – 1919 i huset vid sjön på fastigheten som nu heter Västra Tvärnö 4:13. Han tröttnade emellertid på jordbruket och sålde delar av sina ägor till grannen Åströms och kom att helt ägna sig åt nykterhetsarbete och förlagsverksamhet.

Blomgren meddelar om ett nykterhetsföredrag som han höll som yngling, att detta slutade med en disputation med en präst som inte var välvillig till nykterhetsspörsmålet och Blomgrens tillämpning av bröllopet i Kana. Han har 1938 antecknat:

”På 80- och 90-talet var det nästan regel att nykterhetsfrågan betraktades ur religiös och moralisk synpunkt. Jag var naturligtvis inte något undantag från den allmänna regeln, i synnerhet som den bok jag flera gånger riktigt grundligt genomläst och studerat var just bibeln, och detta var kanske skälet, att någon annan bok av intresse fanns inte i mitt hem, och den blev alltså det första offret för min omåttliga läslust.”

Till Blomgrens "omåttliga läslust" noterar vi att han i sin stuga på Tvärnö hade omkring två tusen böcker. Han uppges ha läst dem alla och flera av dem många gånger och kunde innehållet utantill.

Efter att ha relaterat sin utläggning av bibelstället fortsätter Blomgren:

"Den gode pastorn hade nu suttit och ilsknat till och med en väldig fart sprang han upp, höjde armarna och med av rörelse skälvande stämma utbrast han: *Tyst däruppe! Jag förbjuder att det här föredraget får fortsättas, då den här ynglingen ger sig in på ämnen, som han inte begriper, samt helt och hållet vantolkar den heliga skrift!*

Lokalen var till trängsel fylld med folk och de sutto där med gapande munnar och ögonen tindrade i skallen på dem av förundran över vad som kom åt deras fromme och beskedlige präst. Själv blev jag mera förvånad än förskräckt och hade sinnessnärvaro nog att vända mig mot prästen och säga: *Om Ni har något att anmärka mot mitt föredrag så får Ni göra det då jag har slutat, men nu är det jag som fortsätter.* Pastorn lugnade sig genast och satte sig ned, varefter jag ostörd kunde fortsätta till slutet av mitt anförande."

Disputationen slutade med "att det gick ohjälpligt sönder för prästen när han skulle redogöra för hur berättelsen *enligt grundtexten* enligt hans mening skulle tolkas". Blomgren säger sig ha haft god nytta av sina grundliga bibelstudier och slutade mötet med att citera både profeters och apostlars uttalanden i nykterhetsspörsmålet. Som slutreplik slungade han med stort patos mot pastorn: "*Säg vad ni behagar, men kom inte och påstå, att Kristus var någon rusdryckstillverkare.*" (Ur minnesskriften sid. 8-9.)

Blomgrens egen redogörelse för bibelns roll i hans tidiga bildning är intressant. Ur boklig synpunkt var Blomgren naturligtvis ett undantag från det på öarna vanliga.³ I föreliggande sammanhang är det intressant att lägga märke till att skepparen J. P. Petterssons bouppteckning under "Diverse" tar upp: "1 st. Bibel, 3 st. postillor. Diverse andra Böcker" till ett värde av 2:- Rdr riksmünt (VTB sid. 45).

"... till värd för ärkebiskop Nathan Söderblom och som gäst vid landshövdingens bord" åsyftar att Blomgren utsågs som värd för ärkebiskopen vid dennes visitation av Tvärnö skola under Blomgrens tid på Tvärnö (1908-1919). Skolan var vid denna tid den enda offentliga inrättning på Tvärnö, som föll under Kyrkans inspektion.

Blomgren flyttade 1919 till hemmanet Skogsborg 3 km nordost, om Östhammar. Men han gav sedan upp jordbruket och flyttade in till Östhammar. Han blev frisinnad politiker och ledamot av stadsfullmäktige med många uppdrag under många år. År 1945 representerade han Östhammar kommun vid en uppvaktning hos landshövdingen. I vilket ärende meddelar inte minnesskriften. Denna grundar sig på av Blomgren efterlämnade papper i Folkrorelsearkivet i Uppsala och på material i Blomgrens arvingars ägo.

Det finns bevarat ett brev från 1918 från en studerande till en kamrat. Brevskrivaren beskriver en vistelse hos Blomgrens under detta år. Allt tyder på att Blomgren anlätade studerande som praktikanter i sitt jordbruk och samtidigt undervisade dem i sin livsåskådning och lät dem anlita sitt bibliotek. Tvärnö beskrivs i detta brev som ett Kanaans land, där man

"... kan sitta timma efter timma och försjunka i ljuvliga drömmar och glömma både det förtrampade Belgien och det söndersplittrade Ryssland samt invagga sig i den tron, att hela världen är befolkad uteslutande av sådana hyggliga, gemytliga, fridfulla och hjälpsamma människor som dessa öbor, vilka sälja fisk för 50 öre

³ Till undantagen torde Gunhild Hörner på B-fastigheten i Väster Tvärnö by nog också ha hört. Hon visade oss vid ett tillfälle sitt bibliotek, som innehöll många praktband av klassiska författare jämte en mängd uppbyggelselitteratur. Själv skrev hon dikter. Det skulle ha varit mycket intressant med en lista över vad hennes bibliotek innehöll. Men detta bibliotek skingrades vid auktionen efter henne. Hennes bostad var ett veritabelt museum.

per kg- och även i övrigt synas leva i lycklig okunnighet om det riksfördärliga gulascheriet, som håller på att förvandla en stor del av den övriga mänskligheten till själviska och snikna penningjudar.

Här bo ett 30-tal självägande bönder. De producera själva snart sagt allt vad de behöva till livets uppehälle och nödtorft.och så lever man så gott som oberoende av den övriga mänskligheten. Någon krog finnes inte på ön, någon biograf inte heller. Men en skola har man för barnen. Det är den enda offentliga institutionen.

Några luffare ser man aldrig till på ön. Ingen vill ro dem dit, och simma så långt kunna de inte. Som inga fattiga finnas på ön, blir det således heller intet tiggeri, och den lyckliga öbefolkningen är befriad från många av de bekymmer och plågor, som hemsöka varje samhälle på fastlandet. Varken telegraf eller telefon finnes på ön. Ingen poststation heller. Posten hämtas från fastlandet två gånger i veckan.För att nu inte invasionen till Kanaans land skall bli allt för stor och idyllen därigenom förstörd, talar jag inte om vilken väg man skall fara. Så mycket kan jag dock nämna, att på ditvägen passerade vi Grisslehamn, där den humoristiske smålänningen Albert Engström har sitt mycket omskrutna hembränneri”(Sid. 21.)

Vid flyttningen till Östhammar blev Karl Gustav Blomgren politiker. Han slog sig i lag med Tor Schram, och stödde honom i arbetet med bygdemuseet, som nu blivit Frösåkers Hembygdsgård. De bägge herrarna och deras familjer blev de bästa vänner.

Vad roade man sig med?

TFN ger i sin 10-års jubileumsskrift 1996 som svar:

”Man gick på bön, som det hette. I missionshuset. Sång och musik. När man skördat linfältet, som lyst så vackert blå och rötat linet samlades ungdomarna till *bråkkalas*, och när bråkningen var klar vankades stort bondkalas. Kalasen är värda ett kapitel för sig. Bröllop, begravningar i dagarna tre” (sid. 9).

Här ser vi att vid milstolparna i livet tog man tillfället i akt att festa. I skriften om Norrgården läser vi:

”När det gäller sammanhållningen inom en by hade Tvärnöborna all anledning att ta Raggarö by till föredöme. Om det berodde på att det ursprungligen funnits en enda by på ön, att den låg ännu längre bort från fastlandet än Tvärnö, eller att där bodde en annan typ av människor, är svårt att bedöma. I varje fall fanns där en helt annan sammanhållning både bland unga och gamla. Raggaröborna hade långt till sin kyrka i Börstil och kanske var det en av anledningarna till att frireligiös verksamhet och nykterhetsarbete tidigt fick fast fot på ön. Kanske var det med visst avund Tvärnöborna benämnde sin grannö ”Kanaans land”, även om den inte bokstavligen flödade av mjölk och honung.

Även om tvärnöungdomarna ogärna upplät sina röster i psalmen ”Närmare Gud till Dig” var de och hela Roslagen dem ovetande på väg åt det hållet om också i en ofattligt låg fart”(sid. 16).

Skillnaden mellan Tvärnöbor och Raggaröbor är naturligtvis svårbedömd och ovanstående omdöme får författaren stå för. I hans skrift finns en intervju med Eskil Johansson och hans syster Lisa på Kvarngärdet. Från denna hämtar vi:

”Konfirmationsundervisningen ägde rum under hösten och vintern i kyrkskolan i Harg. Men det var lång väg att ro för att komma till kyrkan och prästgården, cirka 4 kilometer i vardera riktningen.

På den tiden växte man ur barnskorna i och med konfirmationen. Efter den var man vuxen karl och ungmö. Efter konfirmationen var det också fritt fram att på egen hand ge sig ut i nöjeslivet, det nöjesliv man i regel fick vara med om att skapa själv. Eskil hade bra sångröst och hade i unga år lärt sig spela dragspel, först ett litet tvåradigt men ett med flera knappar. Vid jultid var det bjudningar i de olika gårdarna nästan varje helg. Bönhusen var en annan mötesplats. Nölsterby bjöd enligt tradition till möte vid jul och Tuskö vid nyår. Godtemplarfesterna var också ett kärt tillhåll för bygdens ungdom. Roligast var det på Söderön, tyckte Eskil och Lisa.” (Sid. 54-55.)

I TFN 1988 meddelas:

”Det hände att han [Eskil] spelade på en och annan dans, och till och med på bön hade han spelat. Att gå på bön tillhörde nöjena. Man gick till bön i missionshuset i Tuskö. Där sjöng grabbarna av hjärtans lust de gamla läsarsångerna, ackompanjerade på orgeln av en gammal tant, som inte kunde läsa noter. Det blev sång utav tusan, så vi fick beröm säger Eskil. På den tiden såg man aldrig en jänta som var någe i tagen. Alla var nyktra. Nu är dom värre än karlarna.”

samt från en intervju på Öster Tvärnö:

”Fr.: Var Du med i någon förening när Du var ung? - Sv.: Det var SLU [Svenska Landsbygdens Ungdomsförbund] vi var med i här ute.

Fr.: På Raggarö var väl Blåbandsföreningen stor? - Sv.: Ja men i den var vi inte med.

Fr.: Var det bönemöten också? - Sv.: Ja, det var det mycket. Vid Tuskö och Nolsterby, Raggarö var det också ibland, det var roligt det. Vid påsk var det fester.

SLU står för Svenska Landsbygdens Ungdomsförbund. Detta förbund var föregångare till Bondeförbundets Ungdomsförbund som bildades 1919, numera Centerns Ungdomsförbund, CUF.

I *I storm och stiltje* (sid. 145) berättas om en teaterföreställning i Raggarö blåbandslokal med talanger från Raggarö by som skådespelare. Till detta evenemang kom publik i båtar ”fullastade med folk från Söderön, Tvärnö, Fälön, Vassarö och Singö”.

Evangeliska Fosterlandsstiftelsen (EFS) hade till sen tid stor förankring i Raggarö by och använde blåbandslokalen som kapell och samlingspunkt för sina möten och gemensamma aktiviteter. EFS fick använda lokalen utan vederlag. Detta får man veta av en redogörelse för förhållanden i samband med att blåbandslokalen 1996 övertogs av Raggarö Hembygdsförening som hembygdsgård. Mera härom följer i ett senare kapitel..

Ytterligare upplysningar från Raggarö Blåbandsförenings 50-års jubileum. I *I storm och stiltje* anför Oskar Hellman i ett kåseri om Blåbandsförenings 50-årsjubileum att föreningen bildades i april 1902 i Raggarö bys skolhus samt att predikant Karl Thorén från Östhammar snart därefter, den 20 maj samma år inbjöds som talare (sid. 200). Thorén tillhörde Östhammars Missionsförening (FRÖ s. 30). Vid 50-årsjubileet kom så många långväga gäster att kaffet inte kunde serveras i lokalen. Men efter kaffe i gröngräset med vacker utsikt över Sjöbodfjärden är man ”snart inne igen och högtidstalaren – sympatiska Henning Fredriksson talar enkelt och värmande om gamla hågkomster från träffarna på Raggarön. Han erinrar om predikanterna Wieselgren och Rosenius, som ofta besökte Raggarön, han erinrar om 40-årsjubileet för tio år sedan...” (sid. 203).

Högtidstalaren Fredriksson bodde i Svartnö på Söderön och var föreståndare i Söderö Missionsförsamling intill dess denna i slutet av 1960-talet gick samman med Östhammars Missionsförsamling och missionshuset i Tuskö såldes. Valet av högtidstalare vid start och 50-årsjubileum markerar Blåbandsförenings kristliga grund.

I det nu anförda framskymtar betydelsen av blåbandsföreningarnas och godtemplarnas lokaler och de s.k. bönhusen för ”fritidsaktiviteter” och sammanhållning på öarna. Toleransen sägs ha varit stor mellan skärgårdsbor med olika levnadsvanor. Det var nödvändigt att ”hålla ihop som ler och långhalm om det skall gå oss väl i händer”.

Missionshusen i Nolsterby, godtemplarlokalen i Långalma, och blåbandslokalen i Söderby låg inom räckhåll landvägen från Tvärnö tack vare att det fanns en spång vid täppan före brons tillkomst – ett förhållande vars betydelse vi skall skärskåda närmare nedan och i följande kapitel. Det fanns såsom vi sett blåbandslokal också i Raggarö by, men innan vägförbindelsen kom till var det inte så lätt att komma dit från Tvärnö.

I RÅKR 4 1987 (s. 20) berättar Britta Eriksson om en yngling vid namn Nils Holmquist på Raggarön att när denne som 14- eller 15-åring skaffat begagnad cykel⁴ ”så var det bön i Söderby blåbandslokal, vilket var det nöje som var vanligast att ungdomen åkte på vid den här tiden, för man fick ju träffas samtidigt”. Hans föräldrar tros inte ha tyckt om det riktigt, men Nils och många med honom cyklade dit. Detta bekräftar de förhållanden som intervjuerna med äldre Tvärnö- och Söderöbor gett vid handen. På frågan vad ”bön” innebar, meddelade dessa lakoniskt och samstämmigt att ”predikanter predikade och man sjöng, det fanns ju inget annat”.

Men ungdomen träffades också vid lokalt anordnad dans och vid dansresor till andra ställen i Östhammarsområdet. Om ”dans på färjan” och dansresor får vi upplysningar i RÅKR

⁴ Jfr fotnot 1.

5 1988 (s. 6) och nr 10 1989 (s. 23). "Färjan" var resterna av en färja som hade köpts begagnad från Trästa för att ersätta kyrkbåten för transporter. Men när vägen och broförbindelserna till Raggarön kom hade färjan tjänat ut som transportmedel och fick nu tjäna som dansgolv där den lagts upp. "Dans på färjan" lever kvar som livligt minne i Raggarö by och omnejd.

Dans ansågs av frikyrkliga förknippad med frestelser. Samma personer var ofta ledande och funktionärer både i frikyrkoförsamlingar och nykterhetsföreningar. Därför ogillades ibland enligt mina sagesmän dansen i samband med de omtyckta festerna i de kristliga nykterhetsföreningarnas lokaler av de frikyrkliga.

Husförhörsplikten upphävdes 1888 och husförhörslängder ersattes 1894 med kyrkobokföring.⁵ Men frivilliga husförhör fortsatte i vissa socknar ytterligare en tid. Enligt en 81-årig öbo hade husförhören på ön upphört i hans barndom: "Vi hade blivit för syndiga, det var inte lönt, ingen kunde något. I skolan fick vi bara lära oss de 10 buden och de vanliga bönerna". Dans lär ha hört till den sk syndakatalogen⁶.

Vid en nutida bygdegudstjänst på en av öarna med flest fritidsboende och ett litet fåtal fastboende kom husförhören på tal. Prästen meddelade då att han hört att en piga i gammal tid yttrat att om sommaren var man rädd för åskan och om på vintern för husförhör.

⁵ Nordisk Familjebok 1929, under uppslagsorden husförhör resp. kyrkböcker.

⁶ Björn Cedersjö, *Bortom syndakatalogen*, doktorsavhandling, Libris 2001.
(Bland äldre kyrkliga kunde man fördöma dans som ett nöje som eggade till "synd". Detta betecknades "dansbanceländet". Folkdans kunde däremot tolereras av kyrkliga och nykterhetsivrare som "för moralen mindre farlig" kulturyttring [*min anm.*])

NYKTERHETS- OCH FRIKYRKORÖRELSE

Tor Schrams skildringar kan här få tjäna som bakgrund till nykterhets- och frikyrkorörelsens betydelse för moral, sedlighet, kultur och fritidssysselsättning. Om man vid läsning av polisrutan i Annonssbladet skulle förledas till reaktionen ”det var bättre förr”, så utgör följande tankeväckande läsning:

”En kvinna från Stockholm upphandlade tobak i Finland som hon sålde på landsbygden. En nyårsdag var hon i Harg och tog sig därifrån till Östhammar.”när hon anlände till Östhammar gick hon först in i Karin Olofssons gård och ’riste stavlåset från farstugedörren och tog där i stugan en kjortel, en tröja och ett förkläde. Kommen ut på gatan mötte hon en hustru, den hon frågade var tobak fanns att köpa och blev visad till Erik Erikssons gård. Där voro inga hemma, utan alla på bröllop. Hon krossade kammarfönstret och tog från bordet, som stod mitt för fönstret, några halsdukar, en tobaksdosa och en 3-dalersplåt. Ett stycke därifrån mötte hon på gatan tvenne tjänsteflickor Malin Persdotter och Margreta Larsdotter, vilka voro ute och sökte efter änkans kläder. De och annat tillstädeskommande folk slogo och stötte henne, främtogo henne allt det hon hade stulit, utom plåten, som under ’sorlet’ kom bort i snön. Hon dömdes betala 3 gånger värdet och då hon intet hade att betala med och något arbete ej fanns ’pliktar hon med kroppen framför rådstugan’.”(Schram sid. 52.)

En annan kvinna, Anna Andersdotter hade under pågående gudstjänst gjort inbrott hos Olof Öhrn i avsikt att stjäla mjölk. Hon hade rivit upp sängkläderna i sökande efter nycklar. Men hon hindrades i sin avsikt genom att en kvinna som gick förbi fönstret såg hennes förehavande.

Ovanstående har i källorna hämtats ur protokoll från Östhammars rådstugurätt från slutet av 1600-talet resp. mitten av 1700-talet. Även om fattigdom som orsak till tjuvnadsbrotten skulle kunna motivera visst overseende, så visar detta att brottsligheten inte var mindre förr.

Nykterhetsrörelsen

I Skriften *Väster Tvärnö By under fyra århundraden* omnämns tragiska följder av att personer tittade för djupt i glaset och somliga blev omyndigförklarade. Även om relativt få hörde till denna kategori så torde dock nykterhetsföreningarna ha behövts ute i bygderna. Erik Eriksson som efter laga skiftets utflyttning brukade Kvarngärdet, ”spottade” i unga år inte i glaset. Men ”efter en alltför vild framfart vid ett tillfälle insåg han att det höll på att gå för långt. Han blev religiös och skaffade sig t.o.m. ett rum i missionshuset för att slippa den vådliga vandringen i mörker på spången över Tuskösundet och vidare den långa vägen på obanad stig hem till Kvarngärdet” (sid. 46). Enligt en muntlig tradition skulle den nämnda framfarten ha bestått i att han med häst och vagn körde in i köket (jag kan dock inte svara för riktigheten av traditionsbärarnas ”otroliga” berättelse).

I dödboken från Gräsö fann jag vid sökning efter en persons dödsdatum och dödsorsak på 1860-talet för ett par andra personer dödsorsakerna ”omåttligt förtärande av brännvin” och ”delirium”. I gamla tider fick man bränna utan restriktioner förutsatt att man betalade brännvinsskatt och sanningsenligt uppgav hur mycket man brände (Schram sid. 70). Enligt en annan muntlig tradition betingade brännvinspannor höga priser vid gårdsauktioner. Vid marknader i Östhammar flödade brännvinet ymnigt utan några restriktioner beträffande utminutering och utskänkning (Schram sid. 78). Detta förhållande omvittnas också samstämmigt i historiska skildringar från Östhammar – Öregrund. Jag har beaktat följande verk:

Ur Östhammars historia, av Rikard Hagberg, Upplanningens A.B.s Tryckeri, Uppsala 1930, 32 sidor.

Östhammarsminnen från 1880-talet, av Gustaf Liefvendahl, Östhammars Bokhandel, Ekblomstryck, Östhammar 1946, 28 sidor.

Roslagsstaden Östhammar 1368-1968, Jubileumskronika (omnämnd i fotnot 1).

Av dessa finns Hagbergs och Schrams framställningar, omtryckta i den i inledningen omnämnda boken *Två Städers kamp... Östhammar-Öregrund*. Denna bok innehåller också flera andra bidrag av stort intresse för här föreliggande bygdehistoria. Från Schrams bok är det för här föreliggande sammanhang intressanta kapitlet om kyrkan dock uteslutet i Gilles sammanställning. Övriga källor listade i 'Väster Tvärnö By – En skepparänka bygger nytt'.

Historikerna konstaterar en stark nedgång och tillbakagång för städerna Östhammar och Öregrund i slutet av 1800-talet. Denna utveckling ledde till stor fattigdom och därmed förknippade följder. Orsakerna är flera, bl.a. uppgrundning av farleden till Östhammar, vikande strömmingsfiske och inte minst för näringsliv och ekonomi förödande konflikter mellan systerstäderna samt mellan dessa och "överheten" i Stockholm.

Om fattigdomen i Östhammar på 1880-talet skriver Hagberg:

"...Den under denna tid starkt rådande fattigdomen, både vad staden och den enskilde beträffar, berodde till icke ringa del på de missförhållanden i fråga om bruket av rusdrycker, som förekommo. Att staden var särdeles väl försedd med försäljnings- och utskänkningsställen för sådana drycker synes icke hava varit ägnat att bidra till samhällets lyftning. Förutom två utskänknings- och två utminuteringsställen för brännvin fanns på 1870-talet fyra ölstugor, en stundom två "flytande krogar" (ångbåtar) och ett vinutskänkningsställe. Dessutom såldes vin och brännvin i två eller tre handelsbodar. Denna i ett samhälle på omkring 600 invånare så rikt flödande rusdryckshantering hade icke något gott inflytande på befolkningens skötsamhet i fråga om sin egen och samhällets ekonomiska och moraliska ställning. Komminister J.F. Th. Janson, vilken verkade i staden åren 1874 – 1886, hade en gång kort efter sin hitkomst på allmänna rådstugan ett skriftligt anförande härom, varur ett par korta satser här må anföras. "Det säges, att de flesta inom Östhammar äro drinkare, ett påstående, som jag tyvärr ej kan förneka". "Närmare två procent av befolkningen hava delirium tremens". Man skulle kunna tro, att dessa pastorns ord voro överdrivna. Men så lär icke vara förhållandet. Enligt samstämmade uppgifter från en mängd håll har bekräftats, att befolkningen i staden, åtminstone under 1860- och 1870-talen, varit djupt sjunken i dryckenskap. Detta kunde naturligtvis inte ha något gott inflytande på samhällets utveckling utan måste anses som en av orsakerna till den stagnation, som var rådande.

Något före och efter 1880 inträdde en reaktion mot den moraliska försumpningen i staden. En religiös väckelse samt den absoluta nykterhetsrörelsen gjorde sitt inträde med den påföljd, att många personer, som varit djupt fallna drinkare, blev absolutister samt skötsamma och goda medborgare i samhället. Så småningom inskränktes rusdrycksförsäljningen, till dess stadens brännvinsbolag i augusti 1918 av stadsfullmäktige nekades förnyat tillstånd och staden blev "torrlagd", vilken den nu varit sedan 1 januari 1919.

Det är anmärkningsvärt, att stadens utveckling till det bättre härleder sig just från denna tidsperiod. Från 1880-talet börjar ett sakta men säkert framåtskridande att iakttas. Detta beror väl inte enbart på det förbättrade nykterhetstillståndet, men säkert är nog, att man där har att söka en i hög grad medverkande orsak. Ty vad det blir av ett samhälle, det beror väl i mycket hög grad på hurdant dess människomaterial är. Nyktra samhällsmedlemmar äro i regel icke blott skötsamma för egen del utan också intresserade för det allmänna bästa.

En annan faktor, som inte så litet bidrog till samhällets lyftning har varit badanstaltens upprättande."

(Från *Ur Östhammars historia* av Rikard Hagberg citerat ur *Två städers kamp* (Arne Gille), sid. 67-9.

"...På dess södra ända, den s.k. Krutudden, har stadens godtemplare gjort en del anläggningar, som förvandlat den förutvarande vildmarken till en vacker plats, synnerligen behaglig att vistas på under vackra sommarkvar. Särskilt sedan godtemplarna också åvägabratt broförbindelse mellan ön och staden har ön börjat att mycket besökas av stadsbor samt bad- och sommargäster. Öns norra ända har genom stadens försorg blivit nödortfäst uppröjd..." (samma källa sid. 71).

Liefvendahl berör i anekdotform brännvinshanteringen vid marknaderna i Östhammar (sid. 20-22), till vilka landsbygdens befolkning och fiskarna från öarna kom och sålde sina produkter och köpte förnödenheter. De från marknaderna återvändande landsbygds- och

öborna var försedda med bl. a. brännvin (sid. 14). Liefvendahl skriver också om livet i Östhammar:

”Det dagliga livet i staden bjöd ej på några stora omväxlingar. Den musik, som bjöds på under badsäsongen, fick man njuta av under hela vintern, såvida ej någon positivhalare i sällskap med någon levande björn eller apa kom till staden. Då var det småpojkar, som voro en trogen publik och följde med från gård till gård. Sedan godtemplarlogen och blåbandsföreningen bildats, blev det nog en hel del omväxling. Det blev en uppgift att arbeta för, och därmed ett tillfälle att komma närmare varandra. Dessa sällskap arrangerade sammankomster och inbjöd allmänheten till föredrag och samkväm. I övrigt fanns ej något, som fångslade.” (Sid. 24.)

Lanthandel, s.k. landsköp, var vid denna tid förbjuden utanför Östhammars och Öregrunds stadsgränser. Tidigare hade Östhammars borgare försökt få till stånd förbud för allmogen ”att fara omkring på landet och upphandla spannmål och sedan därav förbränna brännvin till salu, varigenom borgerskapet måste lida brist på spannmål till brödföda.” (Anteckningar av L.G. Tidander 1916 benämnda *Östhammar och Öregrund förr och nu*, citerade från *Två städers kamp* sid. 36).

I Jubileumskronikan påpekar Sjögren i kapitlet ’Marknads- och badortsliv’ att luften var blandad med doften av brännvin och stall. Såväl utminuterings- som utskänkingsställen var öppna hela dagen. Slagsmål etablerades både inom och utanför staden ... (sid. 63). Somliga berikade sig genom spritsmuggling sjöledes, och enligt muntlig tradition distribuerades smugglad sprit från Älvsås. Mot denna dystra bakgrund förstår vi bättre nykterhetsrörelsens uppsving i Östhammarsområdet vid slutet av 1800-talet.

I broschyren *Frösåkers Hembygdsgård – En liten presentation av hus och bodar vid Frösåkers hembygdsgård* finns en kort historik. Från denna hämtar vi:

1860-1870-talet: Efter en halvsekel lång nedgång både befolkningsmässigt och ekonomiskt sett upphör strömmingfisket som tidigare varit stadsbornas huvudnäring. Befolkningen försjunkar i en djup dryckenskap som knappast förbättrar läget.

ca. 1880: En allmän reaktion mot stadens moraliska förfall gynnar den religiösa väckelsen och nykterhetsrörelsen och samtidigt börjar en uppgång för staden.

1936: IOGT:s friluftsanläggning Gammelhus står klar. Där finns nu en samling fina gamla uppländska byggnader i en naturskön omgivning.

I *Två städers kamp*... avsnittet ’Ur Östhammars historia’ av Rickard Hagberg meddelas:

”På dess [Alörens] södra ända, den s.k. Krutudden, har stadens godtemplare gjort en del anläggningar, som förvandlat den förutvarande vildmarken till en vacker plats, synnerligen behaglig att vistas på under vackra somrardagar. Särskilt sedan godtemplarna också åvägabragt broförbindelse mellan ön och staden har ön börjat att mycket besökas av stadsbor samt bad- och sommargäster. ... (sid. 71)”

Godtemplare’kom enligt Östhammarskännare att så småningom att bli en maktfaktor i staden. Från slutet av 1800-talet till in på 1930-talet satt många av stadens godtemplare i stadens folkvalda organ. Deras inflytande anses vara historisk grund till att Systembolaget idag inte har någon butik i centralorten Östhammar.

Frikyrkorörelsen

Såsom redan antytts i inledningen gick nykterhetsrörelsen hand i hand med frikyrkorörelsen, som tidigt vann insteg i Roslagen och Östhammarsområdet. Blåbandsföreningar arbetade på kristen grund och kunde tolereras av kyrkan, men dock inte av alla präster, vilket framgår av Karl Gustav Blomgrens minnesanteckningar. Frikyrkorörelsen gillades inte av prästerskapet i Östhammar. Schram skriver:

"Den frikyrkliga rörelsens utbredning i Östhammar i början av 1870-talet sågs icke med blida ögon av statskyrkans företrädare och ledde slutligen till ett ingripande från kyrkorådet. Vid sitt sammanträde den 5 juni 1877 fattade kyrkorådet följande beslut: 'Som det vore en för kyrkorådet känd sak, huru genom kolportör Österbergs i härvarande bönhus beteende stor förargelse åstadkommits i församlingen och genom hans drivande av Waldenströms åsikter, splittring och förakt för allmän gudstjänst och god kristlig ordning inom församlingen yppats och ännu mer genom hans införande av s.k. fria nattvardsföreningar, ett oskick, som hittills är oerhört, insmugit sig, så beslöt kyrkorådet, som har att tillse att god ordning iakttages i församlingen, att kolportör J. P. Österberg skall vederbörligen kallas inför högv. Herr erkebiskopen A. N. Sundberg vid visitationen i Börstil och Östhammar. J. F. Th. Janzon, ordf, Lorenz Didricsson, A. A. Westin, J. Almqvist, C. G. Hofvander' Mot detta beslut reserverade sig C. Pettersson och A. Jacobson.

Fullkomligt enigt synes kyrkorådet däremot ha varit när det två och ett halvt år senare [dec. 1879] gällde att stävja mormonernas förkunnelse i Östhammar."(Sid. 117.)

Mormonerna beskyldes bl.a. för förakt för den allmänna gudstjänsten och undergrävande av religionens helgd. Mormonerna i Östhammar blev av kyrkan förbjudna att verka där enligt då gällande lag. Men mormoner gav stoff till tidningsartiklar. Vi kan här erinra oss att den tidning som man höll sig med på Norrgården på Tvärnö bjöd på läsning om mormoner och indianer (*Tvärnö – Norrgården under fyra århundraden*, sid. 18).

En utblick hur det var på andra håll i Roslagen får vi i turistbroschyren 'Roslagen', utgiven av Norrtälje Turism AB i samarbete med Norrtälje Tidning. I ett avsnitt om brukens och kyrkornas Roslagen är en bild av missionshuset på Svartlöga försedd med texten:

"För hundra år sedan drog den stora folkväckelsen fram över Roslagen och då byggdes missionshus och bönhus i snart sagt varje by. Många har i dag byggts om till fritidshus men flera finns kvar och är i bruk. Här hålls gudstjänster, musikkvällar och försäljningar.....

Flera av missionshusen, "gudliga trähus", som de en gång kallades, är smyckade med konst, ofta av betagande folklig, naiv karaktär. I flera hänger bibliska målningar av Paul Rudberg, målare och konstnär, en gång i tiden bosatt i Norrtälje. Ute i skärgården, på Norröra, Astrid Lindgrens Saltkråkan, finns ett av de minsta missionshusen. I fonden hänger Fridolf Sjöbloms tavla och på den kan man läsa: *Åt Herren gifve man äran och Hans lof förkunne man på öarna.*"

Detta fenomen belyses också i en utställning på Framtidsmuseet i Borlänge med material från Folk rörelsernas arkiv (underställt Riksarkivet) *Husen som tron byggde*.

"Över hela landet finns gamla kapell och bönehus....Folkrörelse-Sveriges tre starka – frikyrkan, nykterhetsrörelsen och arbetarrörelsen ...ville alla göra livet bättre för människor, andligt och lekamligt, men ett annat kännetecken var att de byggde hus....." Utställningen "talar om en fascinerande historia, hur folk med ringa medel, stora insatser och träget arbete övervann svårigheter".(Ur 'Stora hus för små medel', Dagen 12 oktober 1999.)

Kyrkan mitt i byn?

I glesbygder ligger det långt ifrån överallt en "kyrka mitt i byn". I Norrland gav detta förhållande upphov till "kyrkbyar" med stugor för övernattning. Där en kyrka låg mitt i byn kunde detta förändras då laga skiftet skingrade byarna. I landskapet ser man ofta kyrkor fristående från den täta bebyggelsen i samhällen som utvecklats senare på annat ställe än där kyrkan låg. Det kunde vara långt till kyrkan och besvärligt att komma dit i synnerhet från öar utan kyrka. Förhållanden under laga skiftets tid och närmast följande decennier torde ha gynnat uppväxten av lokala "bönhus" i glesbygderna.

Till detta anmärker Tore Frängsmyr i sitt verk *Svensk idéhistoria – Bildning och vetenskap under tusen år, Del II 1809-2000*, Natur och Kultur 2000:

"*Bönhuset och Logen*. Väckelserörelsen och nykterhetsrörelsen tillhör de företeelser som kan beskrivas som särskilt svenska. Visserligen förekom motsvarande verksamheter i många andra länder, men frågan är om det någon annanstans satt lika djupa spår i samhället. Mot slutet av 1800-talet växte sig dessa rörelser allt

starkare och präglande livet på den svenska landsbygden. Där stod inte kyrkan mitt i byn men väl ett bönhus eller en godtemplarloge[låsj].” (Sid. 184.)

Det finns en djupt rotad muntlig tradition att Börstils sockens kyrka var avsedd att byggas i Sund, men att då man började bygga släpades grundstenarna nattetid bort till Börstils by av okända personer, som hade annan åsikt om var kyrkan borde ligga. Detta låter som en legend, som kanske skulle kunna ha uppkommit till följd av den för vissa delar av den stora socknen geografiskt besvärliga sockengränsdragningen. Tusköborna ogillade t ex starkt att de hade väghållningsskyldighet och andra plikter vid Börstils kyrka. Vintertid, då isen varken bar eller brast, var det för dem synnerligen besvärligt att ta sig dit för att hålla vägen öppen från snöhinder.

I Schrams kapitel om kyrkan får vi veta att på 1700-talet framställdes klagomål vid sockenstämma i Börstil över att innevånarna i Börstils by hellre gick till gudstjänsten i Östhammars kyrka än till sin egen kyrka:

”Föreställes hvad oskick sig inriktat, att större delen av församlingen bevistar gudstjänsten i Östhammar, så att man intet kan hålla någon ordentlig kyrkodisciplin och veta vilken som går till kyrkan eller inte, till förtigande att prästerna här i Börstil måste som oftast predika för tomma bänkarna, förutan det att igenom denna kyrkogång gifves allmogen tillfälle att i Östhammar förnöta sabbaten med dryckenskap, svordom och slagsmål; för den skull förmantes allvarligen nu en gång för alla, att de församlingens ledamöter, som en sådan osed härtils föröfvat, hädanefter sig därföre tillvarataga, emedan man i vidrig händelse förorsakas, att å vederbörlig ort anhålla, det ett sådant själfsväld må blifva behörigen beivrat och hämmat”. ...

Men förmaningen hjälpte inte. Kyrkoherden begärde hos landshövdingen handräckning av magistraten. Landshövdingen skriver då till magistraten i Östhammar:

”Såsom venerandum Consistorium i Uppsala igenom skrifvelse mig vid handen gifvit, att en stor del av Börstils församlings ledamöter skola af en tagen vana övergifva den församling, till hvilken de höra och i stället om sön- och helgdagar bevista Gudstjänsten i Östhammar, hvarest sålunda skall vara en stor trängsel, men däremot bänkarne i Börstils kyrka stå tomma, när predikan hålles, hvilket oskick kyrkoherden ej förmått att hämma, ehuru han sig därom skall hafva bemödat; begärandes för den skull Consistorium, att jag ville lämna min ämbetes handräckning till afskaffande af en sådan oordning, alltså hafven i i Börstils kyrka, liksom det ock sker i Östhammar, låta publicera och åtvarna vederbörande, det de hålla sig till sin egen kyrka och icke af någon självtagen vana söndra sig därifrån, till förekommande af oreda och förargelse, som därpå kunde förorsakas, samt klagomål och besvär öfver en sådan oordning. Gudi befallat”. (Sid. 118-119.)

Superi efter fullgjord kyrkoplikt förekom även i Öregrund. I Lindblads bok om Gräsön berättar en båtbyggare, som dog år 1900 vid 70 års ålder:

”På den tiden gick folk mycket i kyrkan. Dit rodde de med skötbåtarna. Det var nog inte alltid bara för att komma i kyrkan som de rodde dit. Kyrkan låg ju mittemot Öregrund, vid färjläget. När de varit i kyrkan stack de över till Öregrund och fick brännvin, så ibland kunde de komma hem pin fulla.”(Sid. 143.)

Kyrkans och nykterhetsrörelsens inflytande

Om nykterhetsrörelsen meddelar *Nationalencyklopedin*:

”Den svenska nykterhetsrörelsen har sina rötter i USA. Där hade American Temperance Society bildats i Boston 1826 och snabbt spritt sig över landet. Bakom rörelsen stod främst de puritanska kyrkosamfundet men också läkare och naturvetenskapsmän. Man skickade snart missionärer till Europa, bl.a. till Sverige. En bok om nykterhetsföreningarna i Nordamerika översattes 1836 till svenska på Karl XIV Johans bekostnad och skickades till alla kyrkoherdar i riket. ...

Alla organisationerna hade under den första tiden en religiös prägel. Några loger bröt sig av den anledningen ut ur IOGT 1896 och bildade Nykterhetsorden, senare Nykterhetsorganisationen Verdandi (NOV), som snart anknöt till arbetarrörelsen och under 1980-talet lämnade nykterhetsrörelsen för att bli en hjälporganisation ”för gemenskap och solidaritet”. ... IOGT blev religiöst neutral 1907 och NTO 1922, medan Blå Bandet och Vita Bandet behållit den religiösa prägel.

Under 1900-talets första årtionden arbetade rörelsen energiskt för en restriktiv lagstiftning med totalförbud som slutmål. Det såg länge ut som om det skulle uppnås. Rörelsen hade 1910 ca 360 000 medlemmar, och därtill kom frikyrkorörelsen, som liksom stora delar av arbetarrörelsen anslöt sig till förbudskravet. Vid en privat anordnad folkomröstning 1909 röstade 56 % av den vuxna befolkningen för förbud. Men vid den officiella folkomröstningen 1922 segrade motståndarna med knapp majoritet (se förbudsomröstningen)....

Blåbandsrörelsen, en löftesbunden nykterhetsrörelse på kristen grund. B. grundades av amerikanen Francis Murphy, en till kristen tro omvänd krögare och drinkare. Han fick miljoner människor att "anlägga det blå bandet" som tecken på personlig helnykterhet på kristen grund. Idén om det "blå bandet" hämtade han från 4 Mos. 15:38-39."

Enligt det anförda bibelstället skulle Israels barn sätta ett mörkblått snöre i hörntofsarna på sina kläder som påminnelse om Guds bud. "Blå bandet", som godtemplarna bar, symboliserade att tio Guds bud var grunden för moralen. I praktiken innebar detta att det var den Lutherska katekesmoralen, som gällde. Denna var väl inpräntad i allmogens medvetande från husförhörens tid genom kyrkoplikten och därefter genom kristendomsundervisningen i Folkskolan, som fungerade som statskyrkans och statens/överhetens förlängda arm.

Nykterhetsrörelsen och frikyrkorörelsen gick ofta hand i hand och lokalt var inte sällan samma personer funktionärer i bägge rörelserna. Detta var fallet i Västerbyn på Gräsö, där såsom vi sett i första kapitlet Blåbandsföreningen höll till i missionshuset.

I området Söderön/Tvärnö/Raggarön⁷ gjorde sig Blåbandsrörelsen gällande, framförallt på Raggarön och i Söderby på Söderön. Godtemplarrörelsen gjorde sig gällande i Långalma. Av den senare hade bildats flera grenar, som 1922 slogs ihop till IOGT/NTO.

Lokaler

Långalmas godtemplarlokal

I Långalma mittemot skolan står en övergiven godtemplarlokal kvar. Den byggdes 1907 av logen Engelbrekt på Söderön, som bildades 1897. I denna lokal uppträdde den ovannämnde nykterhetskampen Karl Gustaf Blomgren från Tvärnö en gång om året med föredrag. Äldre sagespersoner som i sin ungdom hört honom tala i denna lokal minns vilken fascinerande talare denne originelle, mångkunnige, beläste och riksbekante Tvärnöbo var. Han flyttade senare som ovan nämnts till Östhammar, blev en av Tor Schrams bästa vänner och uppmuntrade arbetet i Frösåkers Hembygdsförening. Denna förening startades för att rädda Frösåkers Härads gamla tingshus i Östhammar, då ett nytt skulle byggas. För ändamålet bad föreningen staden om mark för att kunna flytta det som byggnadsminne värdefulla gamla tingshuset. Staden upplät villigt marken, där föreningen skapat hembygdsmuseet i Östhammar. Om detta skriver Sjögren:

"Kärleken till staden och bygden har alltid varit stark bland östhammarsborna. Därom vittnar icke minst Frösåkers Hembygdsförenings verksamhet. Det är denna förenings förtjänst att Frösåkers tingslags gamla tingshus, som var i bruk 1835 – 1924 kunnat räddas och nu gör tjänst som museibyggnad för de rikhaltiga och välvårdade samlingarna av gammalt och fornt från staden och trakten. Här har icke minst föreningens mångåriga ordförande, manufakturhandlaren Tor Schram, lagt ned ett hängivet arbete." (Jubileumskronikan sid. 62.)

Den nuvarande "Hembygdsparken" var ursprungligen stadens betesmark för borgarnas kreatur. Östhammar fick ett nytt monumentalt tingshus i sten, som numera är församlingshem.

⁷ En egendomlighet i språkbruket är att man för Söderön och Raggarön vanligen använder bestämd form under det att Tvärnö alltid förekommer i obestämd form. På raggarödialekt hette Raggarön "Ragarn".

Söderby blåbandslokal

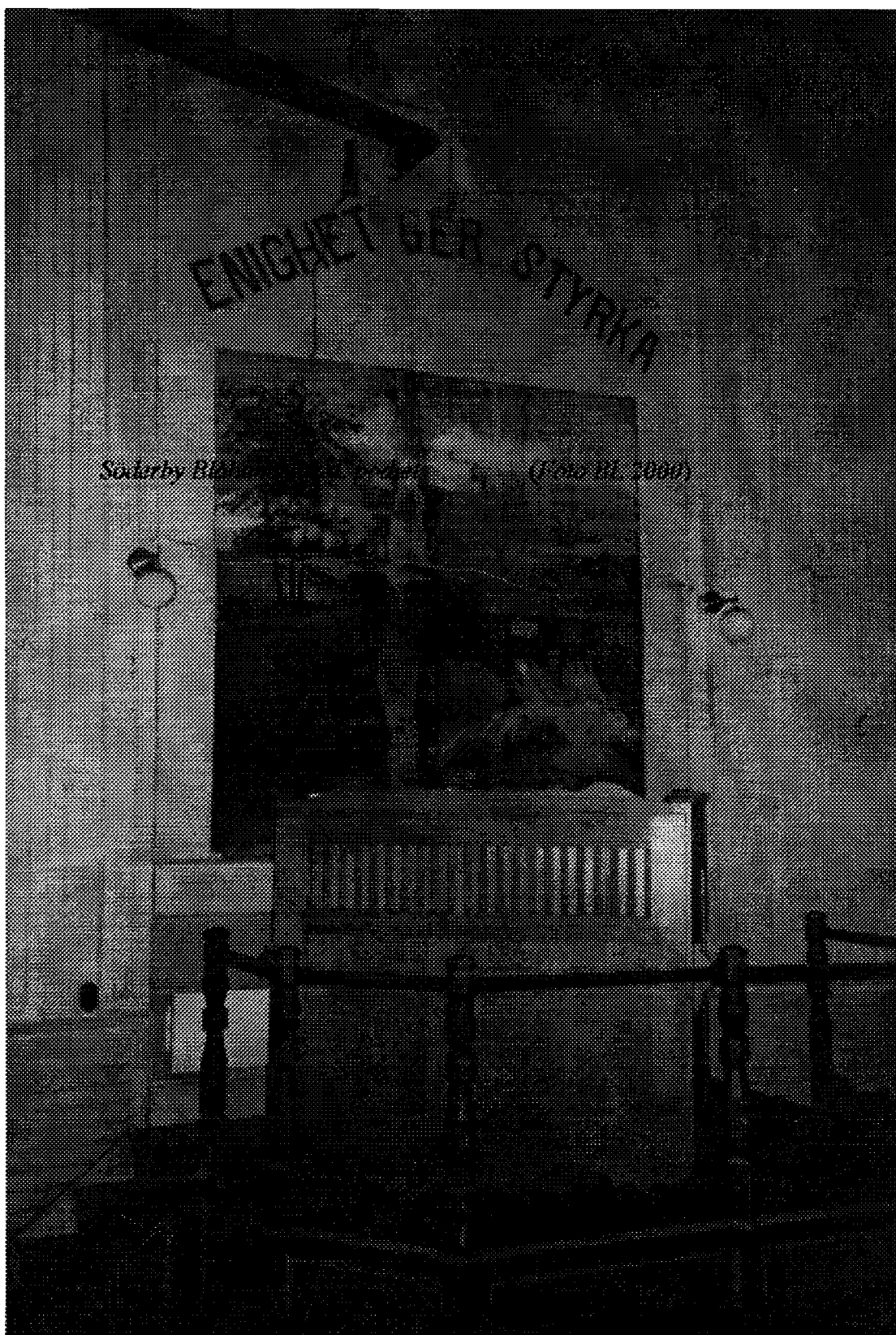
I Söderby bildades 1902 en blåbandsförening efter en utbrytning från Östhammars blåbandsförening (*Sveriges Bebyggelse*, Stockholms län band 1, sid. 159). 1910 byggde föreningen den ovan i samband med Raggaröynglingen omtalade blåbandslokalen vid Söderby. Till denna tog sig såsom vi sett ungdomar gärna ända från Raggarön. Vid färd från Tvärnö till Öregrund ser man denna byggnad väl från vägen. Den har väl bibehållet yttre och inre. De ursprungliga "bönhusbänkarna" och väggmålningarna finns kvar. Länsstyrelsen har på grundval av en inventering utförd av Upplandsmuseet pekat ut denna lokal tillsammans med fyra andra som byggnadsminnen över "den lilla anspråkslösa folkrörelselokalen på landsbygden, byggd med knappa medel" (UNT 17/4 2000), väl värda att bevara. Om väggarna i dessa byggnader skulle kunna tala, skulle de kunna berätta en hel del spännande bygde- och kulturhistoria.

Väggar talar dock endast genom vad vi ser hänga eller målat på dessa. Vi måste komplettera bilden från det förra seklets början med vad vi från den tiden kan spåra upp i ännu levande muntlig tradition, i dokument och arkiv, i bygdeforskningens alster och i skildringar i böcker.



Söderby Blåbandslokal. kulturbyggnadsminne från 1910, Länsstyrelsen (Foto BL 2000)

Vid Långalma finns äldre personer, som i sin ungdom var med i nykterhetsrörelsen i bygden. De vet att berätta hur de var med, sjöng och åhörde föredrag och predikningar i blåbandslokalen vid Söderby och gick på evenemang i godtemplarlokalen i Långalma. Även från Tvärnö och annat håll i Hargs socken tog man sig till denna lokal.



Podiet i Söderby Blåbandslokal

(Foto BL 2000)



Söderby Blåbandslokal, interiör

(Foto BL 2000)

Långalma bygdegård

År 1938 byggdes en bygdegård i Långalma. Enligt *Sveriges Bebyggelse* byggdes den av Bondeförbundets avdelning på Söderön. Den ägs nu av en politiskt och religiöst neutral andelsförening. Dess tillkomst innebar enligt sagespersoner som var med i bygdens nykterhetsföreningar slutet på verksamheten i godtemplarlokalen i Långalma. Vid evenemang i denna lokal fick man från början inte dansa och naturligtvis inte dricka. När bygdegården kom till dansade man i denna.

Bygdegården byggdes med hjälp av stora insatser från bygdens bönder och ett väl tilltaget statsbidrag. Den uppfördes av kärnfriskt timmer från ett nedlagt stall med loge på Slätön, som tillhört Hargs bruk och skänkts av bruket. Den invigdes av Bondeförbundets dåvarande ledare Axel Pehrsson Bramstorp.

Omkring 1980 var det dags att renovera och modernisera bygdegården. Bygdens folk renoverade sin älskade bygdegård med stora insatser av material och arbetstimmar. För att underlätta finansieringen erbjöds intresserade i bygden att bli andelsägare genom att teckna andelar á 100:- kr. Även Tvärnöbor, som kände samhörighet med Söderön tecknade andelar och bidrog med material och arbete. När den renoverade bygdegården stod nästan färdig att invigas brann den ned morgonen den 6 december 1980, sannolikt på grund av ett elfel. På dess plats vid vägen till Raggarön står nu en ny bygdegård, Söderögården, vida känd på Söderön och i dess grannskap för populära aktiviteter av stor betydelse för sammanhållningen i bygden.



Godtemplarlokalen i Långalma från förra seklets början i nuvarande skick (Foto BL 2000)



*Gamla Bygdegården i Långalma som nybyggd . Bilden tagen innan namnet –
BÖRSTILS ÖSTRA BYGDEGÅRD – hunnit målas dit ovanför entrén (Tillhandahållen av
Lisa Pettersson Långalma genom förmedling av Ulla Jansson)*

Bibliotek

I blåbands- och godtemplarlokalerna fanns mindre bibliotek, och ännu på 1960-talet stiftade ungdomar ute i bygderna bekantskap med böckernas värld genom dessa bibliotek. I Långalma var en lantbrukare från Svartnö bibliotekarie för biblioteket i godtemplarlokalen.

Dessa bibliotek upprättades med hjälp av bidrag från Östhammars kommun, och böckerna blev omsorgsfullt utvalda och inköpta av rörelsernas biblioteksansvariga. Enligt mina sagesmän var man noggrann med att det skulle vara seriös litteratur och dessa bibliotek innehöll ett urval av litteraturens stora klassiker. På senare tid drog kommunen in bidragen och krävde då att få förfoga över böckerna för fördelning till kommunala bygdebibliotek. Man tvingades lämna ifrån sig böckerna till kommunen, och på så sätt skingrades dessa bibliotek. Det finns ingen dokumentation eller listor kvar på vilka böcker nämnda bibliotek innehöll eller vart de tog vägen i kommunens hantering.

Ett undantag utgör biblioteket i Söderby blåbandslokal. Ett ombud från distriktet till länets årsmöte i Stockholm någon gång under första hälften av 1900-talet fick på årsmötet höra att kommuner krävt att få förfoga över föreningarnas bibliotek och att föreningar lämnat ifrån sig sina bibliotek. En hög funktionär i riksorganisationen tyckte att detta skulle man inte behöva gå med på och framhöll som hedersamt att vägra. Snart efter ombudets hemkomst från riksmötet i Stockholm kom frågan upp på ett föreningsmöte i Söderby. Ombudet, en dam bosatt i Långalma, bördig från Söderby och vars morföräldrar skänkte tomten till lokalen, var nu förvarnad och förmådde mötet att besluta att vägra att lämna ifrån sig biblioteket. De flesta av böckerna samt förvärvskataloger och lånelistor finns fortfarande kvar i lokalen. Denna boksamling är av kulturhistoriskt värde för bygdeforskningen.

MISSIONSFESTER OCH SÖNDAGSSKOLA

I Östhammars frikyrkohistoria känner vi igen namn på Tvärnöbor, som vi mött i hembygdsskrifterna. Om dessa personer ges upplysningar som är av stort intresse för Tvärnös bygdehistoria.

Skräddare Lars Lindberg

Såsom vi sett i *En skepparänka bygger nytt* köpte skräddare Lars Lindberg 1/48-dels mantal av skepparänkans dotter Johanna Charlottas arv. Om honom meddelas i FRÖ att han "möjligen var Östhammars Missionsförenings förste ordförande" (FRÖ s. 29). "På 1850-talet kom människor på Söderö till tro genom förkunnelse av bl a lekmän från Olands missionsförening och EFS. I början var det stugmöten ute i byarna" (sid. 60). Vid ett möte i Långalma 1878 bildades Söderö friförsamling och man höll möten i hem och skolor (sid. 61) innan missionshus ett par decennier senare byggdes vid Tuskö. Söndagsskolverksamhet fanns troligen redan på 1860-talet på Tvärnö, i Långalma och i Yttersby (FRÖ s. 63). Bland ledande lekmän från denna församlings första tid invaldes 1876 Lars Lindberg och J. Törnqvist, bägge från Tvärnö, i styrelsen för Östhammars missionsförening. Till bygget av Tuskö missionshus bidrog Erik Eriksson på Tvärnö. Han torde av de i hembygdsskrifterna skildrade omständigheterna att döma ha varit bonden på Kvarngärdet.

Söderö friförsamling upplöstes 1970 efter att medlemstalet hade gått ned och kvarvarande medlemmar övergick till Östhammars missionsförsamling. 1969 hade missionsbyggnaden sålts till en privatperson vars familj nyttjade den som bostad. 1993 brann före detta missionshuset ned, då familjen var på semester. Missionshuset/kapellet i Nolsterby står kvar och har övertagits av Börstils församling för lokal verksamhet i bygden (FRÖ s. 61-64). Lars Lindbergs familj tillhörde enligt den i skriften om Tvärnö By med avsondrade hemman förmedlade traditionen på Tvärnö "tydligt något religiöst samfund och de emigrerade samtliga till Amerika 1880" (sid. 57). Från FRÖ får vi veta att nämnda samfund var Svenska Missionsförbundet. Många anhängare emigrerade vid denna tid till Minnesota.

I *Sveriges Bebyggelse* under Börstils socken beskrivs den frikyrkliga verksamheten på Söderön. Eftersom denna hade betydelse för grannskapet på Tvärnö citerar vi här för ytterligare belysning tillämpligt avsnitt ur redogörelsen för denna grannsocken.

"Den frikyrkliga verksamheten i Börstil började 1880, då Söderö friförsamling bildades efter väckelsemöten av bonden och kolportören Nils Persson från Söderby-Karl, som även fick predika i kyrkorna. Några år senare byggde församlingen, som är ansluten till Svenska Missionsförbundet, missionshus i Tuskö

.....

Söderö baptistförsamling började också verksamheten i början av 1880-talet och fick samtidigt egen lokal i Elimkapellet i Nolsterby. Evangeliska fosterlandsstiftelsen har sedan många år tillbaka haft en grupp på Raggårön, som disponerat öns blåbandslokal. Samarbetet med statskyrkan har alltid varit gott. Söderö och Snesslinge friförsamlingar har numera [1952] predikant gemensamt med Öregrunds missionsförsamling."

J. Törnqvist

Denne känner vi igen som Jan Erik Törnqvist, Mellangården, i Martin Ahlséns skrift *Tvärnö – Södergården/Mellangården under fyra århundraden* (sid. 12 f. och sid. 38). År 1856 gifte han in sig på Tvärnö. Enligt FRÖ hade 1860 en kolportör/predikant från Olands missionsförening vid namn Malmström besökt Tvärnö och tillsammans med lantbrukare Jan Törnqvist därstädes besökt kyrkoherden i Harg och informerat denne om att de utlyst predikan på Tvärnö följande söndag. Detta förbjöd kyrkoherden men de två missionsvännerna inbjöd trots detta kyrkoherden att komma med för att höra vad som skulle sägas. Vad som hände återges i en berättelse av Malmström, som citeras i Östhammars frikyrkohistoria:

"Det kom tre präster och mycket folk 'en hel flotta av båtar vid stranden' sades det. Människorna packade in sig i salen, kammaren, köket och förstugan, där jag hade min plats, och dessutom var det fullt på gården...." Av berättelsen framgår att prästerna avstod från att ingripa. Efteråt hörde man sägas. "Nog gick munnen på läsaren [Malmström], men på Törnqvist gick den som lärkvingar". Evenemanget slutade med kollekt för missionen. "Efter sångens slut kom kyrkoherden fram, bockade sig och lade fram en tolvskilling. Så komministern på samma sätt". Skolprästen i Norrtälje, som var son till inspektorn vid Hargs bruk var också där och bidrog med en tredje tolvskilling. (Ur FRÖ sid. 16-17.)

Såsom vi sett ovan var Törnqvist senare med om att bilda Söderö friförsamling och hörde till de ledande lekmännen i Östhammars missionsförening. Medlemmarna turades om att härbärgera och stödja kringresande predikanter, och det är av vad som ovan anförts uppenbart att Törnqvist hörde till dem som så gjorde.

Missionsfester

Missionsmöten och missionsfester var nöjen som gav Östhammars ångbåtsbolag kunder. Detta framgår av en annons i Östhammars Tidning återgiven i Stig Sandelins *Östhammar vid sekelskiftet*:

[Bild på Ångfartyg]

Stor Lustresa

Med anledning af missionsmötet i Tuskö
Söndagen den 30 augusti afgår ångf.
Östhammar II från Östhammar till Kullen
eventuellt Djupmyra 3 e.m.; återvänder på
aftonen.

Biljettpris tur och retur 50 öre.
2334 Styrelsen.

Årtalet finns tyvärr inte angivet. Östhammar II havererade genom grundstötning 1899, reparerades, men såldes snart därefter. Således måste denna lustresa ha ägt rum tidigt i "Tuskömissionens" historia. Till saken hör att Östhammars storredare, rådman Matthias Lundquist, som var ledamot i Ångbåtsbolagets styrelse, "var en av förgrundspersonerna i Östhammars Missionsförsamling (I. Ö. i Frösåkers Hembygdsförenings medlemsblad sommaren 1999, sid. 8)."

Slutet av augusti synes ha varit tiden för missionsfester. I RÅKR 10 1994, s. 30f, återges en dagbok av Nils Breitholtz från tre studerande ynglingars sommarvistelse på ön 1913:

"24 augusti söndag.

Till Elfsnäs framkommo vi [efter en nattlig rodd tillbaka från lördagens dansresa till Östhammar] just som ångbåten med samma namn avgick till Singön, där det skulle bli missionsmöte. Emellertid voro vi hungriga som vargar och styrde därför kosan till Raggarön, dit vi anlände vid ½8-tiden och där vi intog en länge efterlängtat måltid. Sedan seglade vi med Holmbergs [deras värdfolk] till Singön, där vi minst av allt deltog i missionsfesten, men dess mer badade och slangrade, ej underligt heller, då det ej var mindre än 200 personer, som fingo stå utanför kyrkan och åhöra festen. "

Raggarös blåbandister gjorde utflykter till Slätön och Fälön, då kyrkbåten ännu var i bruk med denna (RÅKR 10 1994, s.16). Av ett foto på Raggaröbor på väg till "bön" på Fälön (RÅKR 9 1993, s. 36). Härav framgår att även dessa öar berörts av de nämnda folkrörelserna. Av årsklasserna för namngivna unga personer på bryggan att döma förekom "bön" på Fälön ännu så sent som in på 1950-talet.

I VTB har vi mött Gösta Söderström. Han var bördig från Södergården på Tvärnö och köpte den fastighet som skepparänkan ägt. Det berättas att han gick på "bön och fest" i Nolsterby kapell. Nolsterby låg relativt bra till att nå sjö- och landvägen från norra Tvärnösidan. Man var van att hämta förnödenheter hos handlarna i Älvsås.

EXKURS

Två riksbekanta predikanter besökte Raggarön

Uppgiften om Wieselgren och Rosenius i Oskar Hellmans kåseri om Raggarö Blåbandsförenings 50-årsjubileum (sid. 14) är i föreliggande sammanhang intressant. Peter Wieselgren (1800-1877) och Carl-Olof Rosenius (1816-1868) var föregångsgestalter i nykterhetsrörelsen och den nyevangeliska rörelsen. Wieselgren började sin karriär som präst i Skåne och var de sista 20 åren av sitt liv domprost i Göteborg. Rosenius var en av initiativtagarna till EFS, som konstituerades 1858. Bägge var riksbekanta, inflytelserika väckelsepredikanter och reste runt i landet.

De första nykterhetsföreningarna kom till på 1830-talet. Under Wieselgrens tid var enligt hans biografi i *Svenska män och kvinnor* brännvinet en allmogens dryck. Här heter det: "Öl och vin hade inte den ställning i konsumtionen, att de spelade någon roll i nykterhetssträvandena". Hellman påpekar att "svenska folket söp för att hålla sig friska, brännvinet ansågs hjälpa för alla sjukdomar" (*I storm och Stiltje*, sid. 203).

Wieselgrens stora begåvning upptäcktes av kyrkoherden vid ett husförhör och denne såg till att gossen sändes till skolundervisning och senare fick studera till präst. Fadern var fjärdingsman, och denne hade hört kronfogden försäkra att brännvin värmdes. På denna rekommendation skaffade fjärdingsmannen brännvin, emedan finska kriget 1808-9 vållade att denne i tjänsten ofta måste ut på skjutsning i stark kyla. Julafton 1809 tog fjärdingsmannen en julsup hemma utan att dela med sig till någon annan i hushållet. Annandag jul var drängen och 8-åriga Peter ensamma hemma från gudstjänsten. Drängen smakade då på innehållet i brännvinsflaskan och tvingade med våld brännvin i Peter med följd att Peter sedan ute i kylan frös så att han blev medvetslös. Denna historia slutade med att Peter fick stark motvilja mot spirituosa och blev absolutist och nykterhetskämpe. (Efter E. J. Ekman, *Den inre missionens historia*. Del 1, från 1700-talet till 1840, sid. 367.)

I andra delens första hälft av Ekmans historia, 1840- 1860 citeras en annan känd nykterhetskämpe från Fryksdalen, som var samtida med Wieselgren: "Det var ett under att jag icke blef ohjälplig drinkare. Vid 10-års ålder brukade jag få till frukost en half kaffekopp brännvin och en kaka bröd." (Sid. 568.)

Wieselgren var tidvis tjänstledig från tjänsten som domprost för prediko- och agitationsresor, som också gick till huvudstaden. Karl XIV och kronprinsen, sedermera Oscar I, var väl medvetna om brännvinets förödande verkningar på allmogen och nationalekonomin och verkade för en restriktiv brännvinspolitik. Vid ett tillfälle uppvaktades Karl Johan av en greve från Skåne, som var stor brännvinsbrännare, med klagomål på Wieselgrens verksamhet. Resultatet blev ett annat än greven tänkt sig. Nästa dag avgick sträng befallning till Skarhult i Skåne, som tillhörde konungen, att därvarande bränneri ofördröjligen skulle nedläggas (Ekman Del 1 sid. 369).

Uppgiften om Wieselgrens och Rosenius besök på Raggarön antyder att nykterhetsrörelsen hade vunnit insteg på Raggarön åtskilliga decennier innan Blåbandsföreningen på denna ö bildades. Hellmans berättelse från jubileet stämmer väl med det kända faktum, att EFS redan var etablerat i Raggarö by, då Blåbandsföreningen bildades (se sista kapitlet). Men vad som avsågs med att de nämnda herrarna på sina agitationsresor av alla landsändar de besökte ofta besökte Raggarö, får man nog ta med en nypa salt.

Kommunikationerna vid den tiden för nämnda besök var helt andra än då Raggarö Blåbandsförening bildades. Detta var före järnvägarnas tid, och Östhammars ångbåtsbolags trafik kom i gång först på 1860-talet. Men då denna trafik väl kommit igång, var det under dåtidens förhållanden relativt lätt att via Älvsås komma till Raggarö by.

Familjen Rosenius hade sommarviste i Vaxholm (*Helgade Hus – Väckelserörelsens byggnader i Stockholms län 1858-1995*, red. Hans Ljunggren, sid. 367). För Rosenius torde därifrån ångbåtsruten Stockholm-Östhammar ha varit lättillgänglig. Jag tror emellertid att "ofta" högst kan avse några gånger på somrarna åren omkring 1860 – 1870. Men besök av sådana "rikskändisar" som Wieselgren och Rosenius torde vid denna tid ha gjort stort intryck på övärldens allmoge. Vad eller vem som förmådde Wieselgren och Rosenius att "ofta" komma till just Raggarön av alla tänkbara landsändar som mål för deras agitations- och missionsresor framgår dock inte av hävderna.

Kanske hade rådman Matthias Lundquist, som såsom vi sett var missionsman och sedermera storredare, sin hand med i att locka nämnda herrar till just Raggarön. Det ligger också i sakens natur att i samband med ett jubileum i nykterhetsrörelsen framhålla brännvinsbrukets vådor. Detta behöver inte betyda att öborna i Norra Roslagen drack lika mycket som innevånarna i Östhammar och Öregrund gjorde enligt de anförda hävderna vid den tid den här föreliggande undersökningen gäller.

För Tvärnö, som tillhörde Hargs socken var Harg och Hargshamn sockencentra, vilka nåddes sjövägen från Tvärnös södra sida. Hargs missionshus blev färdigt 1889 och stod i Braxenbol vid Hargshamn. Det såldes 1990 till en privatperson (FRÖ s.66).

Söndagsskola

Somliga höll söndagsskola. I en intervju återgiven i TFN 1989 säger Märta Bauman på Hästhagen: *"På söndan skulle vi till söndagsskolan och då var det en gammal bonde från Kvarngärdet, som hette Eriksson, som var söndagsskollärare och hade dragspelet med sig och spelade psalmerna åt oss. Och det var roligt."* Denne bonde, som vi mött ovan under avsnittet nykterhetsföreningar, var morfar till syskonen Eskil och Lisa på Kvarngärdet, så nu kan vi dra slutsatsen att Eskil måste ha ärvt sin musikaliska talang (dragspel) från morfadern.

I Väster Tvärnö By hörde Gunhild Hörner till dem som uppehöll söndagsskolverksamhet i intill sen tid [1960-talet] Hon har berättat att hon i sitt hem höll söndagsskola för grannskapets barn. Detta har bekräftats av personer, som gick i denna söndagsskola. En äldre Tvärnöbo har berättat att husförhören länge fortsatte i Gunhilds kök, *"det passade sig liksom hos henne"*.

I en skoluppsats om "Hur vi firar jul hemma" från 1933 återgiven i RÅKR 6 1990 skriver en pojke: "På juldagsmorgon åkte vi till Nolsterby på julotta. ... Annandagen på kvällen var Axel och jag till Tuskö på söndagskolfest".

I Hargshamn höll stinsfamiljen en tid söndagsskola i järnvägsstationens väntsal (FRÖ s. 69).

I Raggarö By höll Elma Pettersson söndagsskola (RÅKR 4 1987, s. 21). I denna "fanns det en sparbössa med en bockande neger på. Fick den en femöring [till missionen] bockade han väldigt länge, fick den en tioöring blev det bara en liten avmätt bugning" (RÅKR 9 1993, s. 10). Mera om Elma Pettersson följer i ett senare kapitel om hur blåbandslokalen på Raggarön blev hembygdsgård.

Avoghet mot söndagsskolan. Söndagsskolverksamheten möttes inte med välvilja av alla och från vissa håll möttes den med ilsket motstånd. FRÖ anför från ett inlägg i Roslagsbladet nr 5, 1881:

"Söndagsskolorna växa upp som giftiga svampar och förbryta sig uppenbarligen mot budet: 'Du skall icke stjäla'. De handla nämligen oärligt mot både Gud och människor i det de med lockande och mutande göra många bland folkskolans lärjungar till sina egna samt med sina fördärliga läror insvepa dessa lärjungar i andligt mörker och själafördärlig villfarelse. De uppväcka och underhålla förmäthenhetens anda och partisinne hos sina oärligt förvärvade lärjungar, ingiva dem förakt för och misstroende till folkskolan och dess lärare, förakt och vanvördnad för prästerskapet, den allmänna gudstjänsten i kyrkan och all kyrklig ordning, illvilja, hån och begabberi mot sina medmänniskor och all sann kristendom."

KVINNOARBETSFÖRENINGAR

Under folkrörelsernas tidiga skeden fanns det s.k. kvinnoarbetsföreningar, som främjade verksamheten. Jag har dock inte träffat på någon sådan formellt organiserad kvinnoövning inom området för min undersökning. Men där sådana föreningar fanns, drog kvinnorna in pengar till verksamheten genom t. ex. vävnad, sömnad eller annat som de som husmödrar kunde bidra med. Ortens eller bygdens kvinnor engagerades av aktivisterna i syföreningar. Alstren såldes på föreningarnas auktioner. Dessa var folknöjen som drog hela bygden till folkrörelselokalerna.

Kvinnor i kvinnoövningarna gick också runt och skaffade föremål till auktionerna även från husbönder och hantverkare. De vårdade och förskönade lokalerna, bakade och fixade allt som behövdes till festerna. Vid festerna bereddes bygdens talanger tillfälle att uppträda på rörelselokalernas podier och underhålla till allmän förnöjelse. Ingen behövde vara troende eller nykterist för att vara med. Men ett villkor var naturligtvis att ingen fick berusa sig vid festerna.

På industriorter tog senare arbetarrörelsen vid och bidrog med lokaler som kallades Folkets Hus.

I RÅKR 7 1991, s. 25-26, presenteras en starkt religiös kvinna vid namn Anna-Greta Holmquist, som hade stort inflytande på ön och i folkmun kallades Raggárnöklockarn. Hon var liksom Elma Pettersson aktivist för EFS och höll också söndagsskola. Hon blev änka vid 64 års ålder. Enligt en av hennes ättlingar var hon ett "rekorderligt fruntimmer". Hon gick omkring i gårdarna och hjälpte till med lite av varje. Hon kallades också Holmquistan och "var alltid med i Blåbandslokalen när det var några aktiviteter där". Barnbarnen kommer ihåg henne som "sträng men ändå snäll". Hon hade predikanter boende hemma hos sig. Hon åkte mycket till Johannelund (Evangeliska Fosterlandsstiftelsens Bibelinstitut). Det berättas att när ungdomarna kom hem mitt i natten så satt hon ibland och läste bibeln (sid. 25-26).

TVÄRNÖ SKOLA

Historisk bakgrund

Under 1800-talet och fram till sekelskiftet tvingades prästerna ut i byar på landsbygd och öar som förrättare av de obligatoriska husförhören. Husförhören kom på detta sätt att i kyrkans hägn tjäna som kulturbärare och tillfälle för lokal, social samvaro och nöje. Då folkskolan och skolplikten infördes från mitten av 1800-talet övertog skolan mer och mer som en kyrkans "förlängda arm" den funktion som husförhören hade haft. Statsmakten avsåg att genom skolans obligatoriska kristendoms- och katekesundervisning bidra till att bibringa det uppväxande släktet den kristna etiken såsom denna är utformad i den lutherska statsreligionen.

Samtidigt med denna utveckling växte såsom vi redan sett missionshus, bönhus och nykterhetslokaler upp överallt på landsbygden. Detta var också fallet i Tvärnös grannskap. Som vi har sett var aktiviteterna i missionshusen vid Tuskö och Nolsterby attraktiva för Tvärnös uppväxande släkte. Man kunde, såsom tidigare redan påpekats, innan broarnas tillkomst genom att ta sig över det smala såsom sundet – om än med visst besvär – ta sig fram landvägen till dessa hus.

Tvärnös skolhus blev färdigt och togs i bruk 1884. Byggnaden rymde lärarbostad och skolsal. Salen rymde alla skolpliktiga elever på Tvärnö och närliggande öar. Förr gick eleverna till fots, roddes eller rodde till skolan i alla väder. Men då vädret någon gång gjorde det för riskabelt att ta sig till skolan, kunde eleverna utebli. De få skolbarn som nu finns på Tvärnö körs med skolskjuts till skolan i Långalma, och äldre elever till skolor i Östhammar, Gimo eller Tierp. I vad som efter laga skiftet fanns kvar av byar med mer folk än på Tvärnö kunde man vid slutet av 1800-talet och under första hälften av 1900-talet bygga en småskola för 1:a och 2:a klass vid sidan om "storskolan". Men på Tvärnö räckte det med en enda skolsal. Skolundervisningen på Tvärnö lades ner läsåret 1951/52.

På Tvärnö fanns ingen "lokal" för kultur- och nöjesliv i den tradition som beskrivits i de föregående kapitlen. På grannön fanns däremot i Raggarö by blåbandslokalen från 1912, som Raggaröborna fick använda som allmän, gemensam samlingslokal för olika ändamål. Denna lokal ägs nu av Raggarö Hembygdsförening och tjänar i renoverat och tillbyggt skick som hembygdsgård.

Föreningen Tvärnö Hembygdsgård

Den gamla skolfastigheten på Tvärnö ägs av Föreningen Tvärnö Hembygdsgård, som är en andelsförening med 10 andelsägare, dels bofasta och dels fritidsboende med rötter i bygden och underhålls gemensamt av dessa. Avsöndringshandlingarna är från 1889 och 1896. Andelsföreningens lagfart är från 1960.

Skolans bostadsdel hyrs ut till fritidsboende. Skolsalen upplåts för fritidsaktiviteter av olika slag såsom t. ex. kulturella evenemang, visningar, föredrag, bygdegudstjänster, och vid vackert väder utomhusaktiviteter på skoltomten. Tvärnö Hembygdsförening brukar hålla sina årsmöten i skolsalen och skolan tjänar som mötesplats för föreningens evenemang och som utgångspunkt för exkursioner på Tvärnö och utflykter till bygdehistoriskt intressanta sevärdheter i norra Roslagen. År 1991 hölls en stor utställning 'Tvärnö Förr och Nu' i samband med 10-årsjubileet för studiecirkeln med samma namn.

Skolhus och "lokaler"

Skolhusen ute i bygderna var oftast ett slags parhus, bestående av skolsalshalva och lärarbostadshalva. Skolsalshalvan var i ett plan med högt till tak. Med igenklistrade innanfönster och utan ventilationssystem behövdes stor luftvolym i en sal, där barnen i kläderna medförde hemmiljöns dofter och lukter, vid regn förstärkt av mer eller mindre blöta kläders ångor.

Norra väggen var fönsterlös och på denna satt svarta tavlan och där fanns podiet med katedern och skolorgeln. Södra väggen jämte den östra eller västra hade stora höga tätt sittande fönster. Det gällde att maximalt utnyttja dagsljuset. Kvarvarande nedlagda skolor och nykterhetslokaler känns igen på dessa fönster.

Lärarbostadshalvan hade två plan. Det nedre var bostad för läraren och det övre kunde efter behov disponeras på olika sätt. Tomten var väl tilltagen. Den tjänade dels som skolgård och dels som trädgård åt läraren och i förekommande fall dennes familj. På skoltomten fanns också ekonomibyggnader med dass, vedbod, förråd, tvättstuga och i förekommande fall en slöjdsal med hyvelbänker och verktyg för pojkarnas trädslöjd. Någon gymnastiksal var det inte fråga om. Gymnastiska rörelser fick barnen utföra i skolsalen uppställda vid bänkarna. En äldre generation, som gått i landsbygdsskolor kommer ihåg kommandoord såsom t.ex.: Stå upp! Ur bänk! Armar uppåt sträck! Framåt böj!etc. Lärarledda kroppsövningar försiggick ibland också ute på skolgården.

Att åtskilliga gamla skolhus ännu finns kvar på landsbygden torde delvis bero på att lärarbostaden var användbar som fritidsbostad och skolsalen för hobbyverksamhet av olika slag eller som samlingslokal för föreningsverksamhet, där lokala föreningar saknade tillgång till egen lokal. Detta är fallet på Tvärnö.

I Långalma har skolan överlevt senare tiders centralisering. Skolhuset i Raggarö-by har blivit fritidsbostad. Skolhuset i Yttersby står ännu kvar som ett tomt monument över bygdekulturen. Det finns också på sina håll skolhus och gamla "lokaler" som av sentida privata ägare byggts om till oigenkännlighet. Ett exempel är såsom vi sett NTO-lokalen i Klockarboda på Gräsön. Men missionshuset i Västerbyn på denna ö har bibehållit sin gamla exteriör och en hel del av sitt inre. Riksantikvarieämbetet har förbjudit ändring av ännu orörd interiör och ägaren vårdar sin samling kvarvarande inventarier från Missionsföreningens/Blåbandsföreningens tid i huset som ett privat museum.

I sin bok "Gräsön" kommenterar författaren Erik Lindblad landsbygdsskolans utveckling på följande sätt, då han skriver om de sju ödeskolorna på denna ö i kapitlet om Klockarboda:

"Efter 50 år försvann människobarnen och det enda som är kvar är ödeskolan.... Tittar man in genom fönstren ser man kateder, kartställ och märkligt igenkännliga bänkar. Här hörs aldrig mer en klocka pingla, glada röster och trivselskrin. Numera hämtar skolbussarna ungarna centralt vid Örskärssund varje morgon klockan ½7, plockar upp en skara här och en där och vägen [från Klockarbod., *min anm.*] är tre mil till skolfabriken i Östhammar."

Hur lång vägen i dag är till skolor i Gimo eller Tierp hade författaren nog ingen anledning att tänka sig då han skrev 1971.

Beskrivningen av Hargs Socken i *Sveriges Bebyggelse*, tryckt 1952, redovisar endast tre skolor i denna socken, Hargshamnns skola, Hargs kyrkskola och Tvärnö skola. Men samma år lades Tvärnö skola ned. Av ideella föreningar nämns IOGT-logen Stenbock i Hargshamn, med namn efter Hargs Bruks grundare, och ABF med avdelningar i Harg och Hargshamn.

Evenemang vid Tvärnö Skola

Midsommarfirande. Gemensamt midsommarfirande vid Tvärnö Skola arrangerat av hembygdsföreningen har blivit något av en tradition. Detta är ett betydelsefullt evenemang för mötet mellan de sommarboende sinsemellan och mellan fastboende och fritidsboende. De sommarboende utgör dock vid midsommartid av naturliga skäl majoritet. Midsommar inleder för många efter skolavslutningarna sommarboendet.

Midsommar kallades i gamla tider St. Johannis efter kyrkoårets högtid till Johannes Döparens minne. I alster eller anförda dokument och källor från hembygdsforskningen om Tvärnö har jag dock inte kunnat finna någonting för Tvärnö specifikt om midsommarfirandet i äldre tider.

Midsommarfirandet har anor från antiken och medeltiden. I Tyskland firades "Den blomstertid nu kommer" 1 maj med majstång. Invandrande tyskar tog med sig seden till Sverige. Men i vårt nordliga klimat fanns det för lite blommor i början av maj, så högtiden flyttades till St. Johannis vid sommarsolståndet och majstången blev midsommarstången.

Sambandet mellan kyrkan och kyrkoåret och den i här föreliggande sammanhang undersökta kulturtraditionen "i kyrkans och nykterhetsrörelsens hägn" är bättre undersökt och dokumenterat beträffande Raggarön. Detta samband framgår ganska tydligt av den i Raggarö by befintliga hembygdsgårdens historia. Huset kallas ännu av äldre i byn rätt och slätt "lokalen" – ett uttryck som är laddat med intressant bygdehistoria. Till detta skall vi återkomma i nästa kapitel.

Bygdegudstjänster. Några hembygdsföreningar i Östhammars pastorat brukar någon eller några gånger om året i samverkan med pastoratet vid lämplig tidpunkt inbjuda till bygdegudstjänster i därtill passande miljö. Östhammars pastorat omfattar numera de gamla socknarna Östhammar, Börstil, Harg, Valö och Forsmark. Detta kan den uppmärksamme läsaren av Annonssbladet se illustrerat av raden kyrkobyggnader i pastoratets annonser. Tvärnö Hembygdsförening brukar under högsommaren inbjuda till friluftsgudstjänst vid skolan.

I VTB har jag antytt att vår tids bygdegudstjänster kan anses som en fortsättning av den tradition, som hade sina rötter i husförhören. Husförhör har på flera håll återupplivats som ett kulturellt upplevelseevenemang. Så har skett även på Raggarö, och detta synes ha varit uppskattat (RÅKR 11 1995, s. 5).

Sommarens bygdegudstjänst vid Tvärnö Skola har nära anknytning till den omgivande vackra naturen, och de traditionella älskade sommarpsalmerna sjunges. Vädret brukar vara vackert; regn har sällan gjort det nödvändigt flytta den utannonserade begivenheten inomhus till skolsalen. Någon av pastoratets präster håller gudstjänsten och hembygdsföreningen står för den lekamliga spisen och den sociala samvaron. Dessa samlingar är populära och besöks jämte de få kvarvarande fastboende Tvärnöborna av sommarboende från grannskapet men även av folk från Hargs socken och annorstädes i Östhammars pastorat, som gillar att göra en utflykt till Tvärnö.

Hembygdsföreningens evenemang torde bidra till den sammanhållning som omtalas i hembygdsskrifterna. Till gudstjänsten vid Tvärnö Skola 1999 kom 80 personer från många olika håll. De sommarboende är rörliga och håller inte på sockengränserna på samma sätt som äldre fastboende gjorde eller av tradition fortfarande i viss mån gör. Dessutom har gränsdragningen mellan Hargs och Börstils socknar förlorat sin ursprungliga relevans i och med broförbindelsernas tillkomst.



Utställning 1991

(Foto BL)



Midsommarfirande 1999

(Foto BL)



ÖSTHAMMARS PASTORAT

ÖSTHAMMAR
 Torsdag 12/8 18.00 TAIZEMÄSSA, Lars-Åke Palm.
 Söndag 15/8 10.00 SÖNDAGSMÄSSA, Per-Olof Lundberg
 Torsdag 19/8 18.00 TAIZEMÄSSA, Lars-Åke Palm.

HARG
 Söndag 15/8 11.00 FRILUFTSGUDSTJÄNST vid Tvärnö Skola.
 Virpi Pakkanen-Wiberg och Lars-Åke Palm.

VALÖ
 Söndag 15/8 12.00 SÖNDAGSGUDSTJÄNST.
 Per-Olof Lundberg.
VÄLKOMNA!

Friluftsgudstjänst 1999

(Annonsbladet)

Några evenemang vid Tvärnö Skola

RAGGARÖ BLÅBANDSLOKAL BLIR HEMBYGDSGÅRD

Elma Pettersson, EFS och Blåbandsföreningen

Förra blåbandslokalen på Raggarö är nu Raggarö Hembygdsförenings bygdegård. Den har förvärvats från Evangeliska Fosterlandsstiftelsen (EFS). Såsom sett i tidigare kapitel har EFS varit verksam på ön och haft betydelse för dess kulturliv. I EFS' arkiv finns handlingar över fastighetsrättsliga transaktioner med mera, som belyser "lokalens" historia och bekräftar den muntliga traditionen om dess betydelse för kulturlivet på ön. EFS kom till i följd av den stora religiösa väckelse, som var samtida med laga skiftet i bygden och som vi beskrivit i tidigare kapitel.

Elma Pettersson hade efter sin far, Viktor Pettersson, ärvt den gård i Raggarö by, som utgör stamfastighet till blåbandslokalens tomt. Hon var kyrkligt aktiv och medlem i EFS, och vi har i anförda hembygdsskrifter sett hur nära förknippade frikyrkorörelsens och nykterhetsrörelsens verksamheter var med varandra. Viktor Pettersson hade på sin tid ställt en tomt på sin fastighet till förfogande för Blåbandsföreningen för uppförande av lokal, som uppfördes med gemensamma insatser. Han hade lovat att skänka marken, men någon avstyckning och lagfart kom inte till stånd under hans livstid.

När Elma som änka dog 1981 ärvde EFS genom testamente hennes stora fastighet. År 1948 hade Elma skänkt tomten på vilken lokalen var uppförd till Raggarö Blåbandsförening med ett förbehåll, att om föreningen skulle upphöra, så skulle fastigheten av föreningen bortskänkas till EFS. Bakgrunden till denna transaktion är att i början av seklet behov uppstått av en samlingslokal i Raggarö by.

Blåbandsföreningen hade bildats 1902, och 1912 byggdes och invigdes "lokalen". I ett brev från EFS till Raggarö Blåbandsförening meddelas att EFS under årens lopp hade haft stor förankring på Raggarön och kostnadsfritt fått använda blåbandslokalen för möten och sammankomster. Lokalen kom senare att användas av Raggarö Hembygdsförening.

Omkring 1990 blev det aktuellt att upplösa Blåbandsföreningen. Hembygdsföreningen anhöll då hos EFS om slopande av klausulen att fastigheten skulle skänkas till EFS vid eventuell upplösning av föreningen. Detta lät sig emellertid inte av juridiska skäl göras. Under 1993 blev det dags att upplösa Blåbandsföreningen och låta Raggarö Hembygdsförening ta över lokalen med tillhörande mark. Saken slutade med att hembygdsföreningen av EFS fick köpa lokalen med tillhörande tomt. EFS hade i stamfastighetens mangårdsbyggnad, kallad Elmagården, på tomt i närheten av "lokalen" inrättat ett semesterhem för EFS-folk. År 1996 måste semesterhemmet läggas ned och fastigheten avyttrades till en privatperson.

Elma Pettersson var en betydelsefull person i EFS' verksamhet på Raggarö. I traditionen omnämns hon också som en kulturellt aktiv person. Enligt en sageskvinna var hon nära vän till Gunhild Hörner på Västra Tvärnö.

Transaktioner

Här följer en sammanställning av i arkiv dokumenterade transaktioner jämte muntligt förmedlade upplysningar om dessa som en bakgrund till "lokalens"/ hembygdsgårdens historia.

1902 Bildades Raggarö Blåbandsförening enligt stadgarna "för personlig helnykterhet på kristen grund".

1908 Väcktes tanken att bygga en gemensam samlingslokal.

1911 Ställde Viktor Pettersson tomt till förfogande och lovade muntligt att skänka tomten till Blåbandsföreningen, men löftet blev aldrig legaliserat genom något gåvobrev eller avstyckning och lagfart.

1912 Invigdes lokalen.

1948 Skänkte Elma Pettersson av sitt arv efter fadern tomten, på vilken blåbandslokalen uppförts till Blåbandsföreningen. Detta skedde genom gåvobrev och avstyckning. Den nya fastigheten fick beteckningen Raggarö 3:17. Gåvobrevet innehöll en klausul att om Blåbandsföreningen skulle upplösas, så skulle fastigheten bortskänkas till EFS.

1981 Ärvde EFS genom testamente av Elma Pettersson fastigheten, som hon ärvt efter sin far. EFS får förvärvstillstånd av Lantbruksnämnden och beslutar att hyra ut mangårdsbyggnaden med tillhörande gårdshus till EFS' anställda veckovis för sommarvistelse.

1984 Bildas Raggarö Hembygdsförening. Föreningen får använda blåbandslokalen gratis och hjälper till med underhåll och drift.

1994 Hemställer Raggarö Blåbandsförening tillsammans med Raggarö Hembygdsförening hos EFS om borttagande av klausulen i Elma Petterssons gåvobrev. Det fanns en liknande tidigare gjord hemställan till EFS från Blåbandsföreningen [odaterad], undertecknad av dåvarande ordförande, Arvid Jansson [hembygdsskildrare] och sekreterare Britta Eriksson. I denna hemställan meddelas att det för närvarande inte funnes någon tanke på upplösning av föreningen. Vidare framhålles att lokalens uppgift som samlingslokal varit ovärderlig för orten samt att EFS under årens lopp "haft stor förankring på Raggarön och utan kostnad använt blåbandslokalen som samlingspunkt för sina möten och sammankomster".

I 1994 års hemställan motiveras förslaget med en redogörelse över Blåbandsföreningens historia på Raggarö. I denna hemställan meddelas också: *"Raggarö Blåbandsförening är i dag inte så stor och slagkraftig som i sin glans dagar, underhållet för samlingslokalen börjar bli betungande för medlemmarna. ... Blåbandslokalen har varit den givna samlingsplatsen för många av Hembygdsföreningens aktiviteter. Tillsammans har de båda föreningarna hjälpts åt med driftskostnaderna"*. Hembygdsföreningen förklaras vara villig att ta över lokalen med tillhörande fastighet. Om detta kunde möjliggöras genom slopande av Elma Petterssons klausul, skulle Raggaröborna även i fortsättningen få tillgång till *"den enda plats där alla kan träffas på en och samma gång"*.

1995 EFS svarar att klausulen inte kan undanröjas. Det vore inte juridiskt möjligt att ändra på målbeskrivningar i ett gåvobrev sedan givaren avlidit. EFS anser dessutom att det inte skulle vara etiskt och moraliskt försvarligt att ta bort klausulen. Detta motiveras med att *"Hembygdsföreningen driver en såväl från Blåbandsföreningen som EFS så väsensskild verksamhet att vi inte kan försvara att ta bort den aktuella klausulen från gåvobrevet"*. Sveriges Blåbandsförbund tillsammans med EFS erbjuder Hembygdsföreningen att köpa fastigheten.

1996 Blåbandsföreningen upplöses och skänker genom gåvobrev fastigheten Börstil Raggarö 3:17 till EFS Mittsverige, och Raggarö Hembygdsförening köper fastigheten av EFS för 60.000 kr.

1997 Efter att ha lagt ned verksamheten därstädes avyttrar EFS fastigheten Raggarö 6:11.

Citerad dokumentation har välvilligt ställts till förfogande av EFS Mittsverige.

EPILOG

Nu och förr. För åtskilligt i nuet kan rötter spåras till förr. Att lyfta fram och medvetandegöra tradition, muntlig såväl som nedtecknad, hjälper oss många gånger att förstå nuet bättre. Föremål på museer, byggnadsminnen m.m. börjar nu i allt större utsträckning kompletteras med upplevelser, avsedda att levandegöra hur kampen för tillvaron tedde sig för våra far- och morförfäldrar eller längre tillbaka. Sådana evenemang arrangeras gärna i därför passande miljö.

Tuskötäppan – Tvärnö – Raggarö. Bron till Tvärnö och bilismens utveckling underlättade starkt fritidsboende på Tvärnö och fastboendes resor till centralort och vad fastlandet hade att bjuda på. Genom landförbindelsen till Raggarö blev vägen över Tvärnö också genomfartsled.

Turister möter Tvärnö vid bron över det smala Tuskösundet sedan gammalt benämnt Tuskötäppan, där täppa syftar på farledshinder. Här ligger pittoreska, restaurerade sjöbodar, varav de äldsta är från mitten av 1700-talet, och här finns också rester av gistvallar. På Östra Tvärnö kan man se grav- och bosättningsfynden från vikingatiden. Dessa har genom Tvärnö Hembygdsförenings försorg nyligen försetts med skyltar med kartor och beskrivningar. På Östra Tvärnö, finns också den restaurerade väderkvarnen från 1733 vid Norrgården med sin intressanta historia, i vilken ingår flyttningar, varav en från Länsö. Längst ut på Raggarö attraherar den moderna fritidsanläggningen Raggarö Gärd, som erbjuder rekreation och upplevelser i äkta gammal bygdemiljö i "Roslagens famn".

Vid Tusköpassagen finns Hasses Antik, med utrymmen väl fyllda med bruks- och prydnadsföremål från förr för salu till intresserade förbipasserande öbor, turister till Tvärnö och Raggarö eller andra samlare.

De som färdas över Tvärnö passerar mitt på ön Väster Tvärnö By och Tvärnö skola.

Associationer. I vissa livsmedelsbutiker kan man köpa Tvärnöskinka och på Raggarö odlar man Raggarölax. Varubeteckningen Tvärnöskinka väcker hos somliga, som sysslat med forskningen om laga skiftet ute på öarna, associationer till de gamla svinvallarna på Tvärnö. Dessa var vid laga skiftet föremål för stundom invecklade transaktioner och markbyten.

Raggarölaxen ger associationer till gångna tiders fiske i vattnen kring här berörda öar och de hårda villkor under vilka fiskare och fiskande bönder härute en gång har levt. De idkade bland annat notdragning. Denna fångstmetod återupplivades sommaren 1999 av andra generationens efterkommande till fiskaren Oskar Edin på Sundskär vid Tvärnösundet, också benämnt Tvärnöfjärden, som mynnar ut i Galtensfjärden. Edins känns igen från transaktioner med fiskevattnen härute vid laga skiftet och från hembygdsskriften *Värblingsö – ö i Roslagens famn under baronernas tid*.

Tvärnö Hembygdsförening inbjöd intresserade att uppleva nämnda sentida notdragning som en demonstration hur den mödosamma notdragningen i vikar härute en gång gick till. Den genomfördes med Edins av hans efterkommande omsorgsfullt bevarade och reparerade not med tillhörande redskap. Förberedelsen och notdragningen filmades för att kunna visas vid bygdeevenemang. Förhoppningsvis kommer notdragningen vid Sundskär att kunna återupprepas för kommande generationer.

Tvärnö har ännu en del kvar att bjuda på från tiden kring förra sekelskiftet och längre tillbaka.

TACK

Jag vill här tacka alla i texten med eller utan namn omnämnda sagespersoner, samt särskilt nedanstående personer, som vid manuskriptets tillkomst ställt upp för intervjuer, visningar och diskussioner och bistått med tips, material och dokumentation eller gett synpunkter på delar av manuskriptet.

Kerstin von Malmberg, Tvärnö Skola
Herbert Söderberg
Eva Medin Johansson

Tvärnö Hembygdsförening

Börje Eriksson
Britta Eriksson

Raggarö Hembygdsförening

Märta Jansson, Marka

Vi Unga i Harg

Walter och Margaretha Mattsson, Långalma
Birger Modin Björnäs

Söderögårdens
Bygdegårdsförening

Evert Sjögren, Långalma
Ester Larsson, Långalma

Nils-Evert och Elisabeth Hållsten, Söderby
Britta Westerberg, Bastuvik, Öregrund

Söderby Blåbandsförening

Ingrid Schram, Östhammar

Frösåkers Hembygdsförening

Bertil Helmersson, Östhammar

Östhammars Missionsförsamling

Stig Sandelin, Östhammar/Öregrund

Öregrunds Hembygdsförening

Erik Ahlgren, Västerbyns f.d. missionshus
Bertil Andersson, Västerbyn
Göran Törnqvist, Söderboda

Gräsö
Gräsö Hembygdsförening
Gräsö Hembygdsf./Gräsö-fonden

Denna skrift tillägnas minnet av

Bygdeforskaren Martin Ahlsén (1916-1999)

Denne forskare väckte mitt intresse för Tvärnös bygdehistoria och invigde mig i bygdeforskningens metodik. Han ställde mycket av sitt material och dokumentation till förfogande för mina studier.

Några cykelhistorier

Ur Vår Bygd

Nr 4. Intervju med med vallonsmed Ernst Sporron i Sandika, född 1881. 81 år vid intervjun.

"När såg farbror den första cykeln?"

Den första jag såg är jag inte säker på men den första som jag vet ägdes inom Harg var sågställare Pira ägare till, den hade 2 lika stora hjul.

Men fanns det inte någon cykel i sågen i pannrummet? Jo visst, där fanns en stor "hejare" om det kanske var förvaltarns ellerjo jag tror det var förvaltare Thurnells

Då kanske vi kan få berätta något av vad glädjespridaren Karl Ekström från Marka berättade om sin längtan efter en cykel och sina många experiment med trådhjul av olika dimensioner. Rätt som man levde i förhoppningarnas ljusblåa värld gick något gale och man kom ner på jorden igen. Karl Ekström kom också till sågen som liten pojke och fick vakta ångmaskinen – pannan många långa ensamma nätter och där, berättar han, stod mina drömmars föremål, förvaltare Thurnells cykel. TÄNK att få låna den, nej se fråga om det vågade jag aldrig och tänk att få kliva upp på det ouppnåeliga och susa iväg och folk skulle bara hinna se en skymt av honom. – tänk – tänk. Det var nog ingen annan råd än att låna den olovandes. Ja det blev så, frestelsen var för stark. En mörk natt, ångmaskin skötte sig fint, drog jag på darrande ben ut på äventyret" så tyst det nu gick, jag hoppades att ingen mer än jag var ute nu när jag äntligen skulle flyga och flyga fick jag men inte som jag räknat ut det. Jag kom upp ordentligt och trampade allt vad jag orkade och tänkte: "ätte jag inte möta någon" men precis när jag åkt över bron och viker av till Hargshamn kör jag på någon som kom gående. Omkull kom vi båda, inget såg vi och inget sa vi, båda hade vi brått att komma därifrån. Något muttrande hörde jag nog från den jag kört ikull, själv måste jag skynda mej, resa upp cykeln och komma tillbaks till ångpannan fortast möjligt och det gick. Allt hade gått så fort och jag vet än idag inte vem jag kolliderade med" berättar Kalle med knipslug min.

"Min första cykeltur minns jag inte riktigt", säger farbror Sporron, "men när jag var 17-18 år fick jag en egen cykel sen hade jag en kamrat som kom cyklande hem ända från Ramsele, där han hade sitt arbete. Det var sensation, må Ni tro, det skrevs om det i tidningarna och tänk så lång väg."

"Första bilen jag såg, den var hemgjord. "Nää,"sa vi "vem kunde det?" "Ju," säger farbror Sporron, "Karlsson, Cykel-Karlsson vi kallat, han är borta nu, han också. Jo han skrev efter delar till Stockholm och sen plockade han ihop den själv och visst gick den. Som chaufför fungerade Lundström i Östhammar.

[Cykel-Karlsson torde ha varit född omkring 1900. En med honom samtida sockenbo har meddelat att han såg t till att Sandika by fick elektriskt ljus i hemmen (*min anm.*).]

.....
Vi som var barn 1922-23 undrar: "Vad var Hargshamns stordundret?"

Sporron berättar då, att byggmästare Olsson i Harg ... , vilken byggde bl.a. tingshuset i Östh. ... , han hemförde denna stora klumpiga krigsvagn från Frankrike på något sätt. Hjulen på vagnen var helgjutna järnhjul, därav det förfärliga oljudet. Vi minns nog när dundret började höras så sprang alla vi ungar och skrek, "nu kommer Hargshamns stordundret" och vi hann se, jag tror dess fart var 20 km i timmen."

.....
I ungdomstiden; hur kom man till nöjen?

Ja, kort sagt, man gick innan man fick cykel och då gick man mellan hemmen och samlade upp ungdomarna så till slut var vi så många så det räckte för att ordna dans- eller lekafton. Logar och kök var våra lokaler och där dansades av hjärtans lust till toner från Kalle Mobergs dragspel. Och betalningen; ja pojkarna gav 5 öre var i spelpengar.

Onykterhet stämdes aldrig, sånt klarades av ändå i vår socken. Särskilt framme vid bruket var det sträng diciplin. Den som bar sej illa åt blev uppkallad till kontoret och där blev allt avhjälpt, också med hjälp av rottingen."

Nr 4. Redaktionen besöker Tant (faster) Hanna Andersson i Sandika, född 1876 i Ytterbystrand på Söderön.

"När såg tant Hanna den första cykeln?"

Jo det var i aug. 1892, när Oscar II hälsade på i Öregrund och Östhammar. Kungen var då bjuden till Forsmark på middag och till efterrätt hade en fin konditor gjort en "krokanen". Krokanen var formad som båten "Drott", i vilken kungen kom till Östhammar. "Men var det inte så, att Drott inte kunde komma längre än till "Hunsaren" i närheten av Fagerön, det var för grunt?" undrar vi. "Jo, det kan nog hända", säger tant Hanna, vidare berättar hon, att när sen kung Oscar for till Forsmark åkte friherrinnan

af Ugglas cykel efter Kungavagnen, den cykeln hade ett stort och ett litet hjul. Jag vet Söderö-hästar som blev riktigt rädda för detta ovanliga fordon den dagen.

När fick Ni egen cykel och när åkte Ni på den första gången?

"Jag har aldrig ägt en cykel och vill inte ha någon heller men en cykeltur har jag gjort." Hon talar om, att det var på våren 1915 eller 1916, som hon i sällskap med 5 andra, vi tror att farbror Anders var med, cyklade från Sandika till Aspö .. km. Då skulle sällskapet låta henne åka först som inte var van. Cykeln var en "rundtrampare", vi kallar och när hon väl kom upp gick det, när dom kom närmare Östhammar vid Boda ungefär mötte dem polisman Skogsström, och hon ropade åt honom att hålla sig undan för hon kunde inte stanna men hur han än aktade sig körde tant Hanna på honom. Efter den törnen gick det med en gång till Norrskedika, där hoppade hon av och gjorde illa ett ben. Sen dess har hon aldrig cyklat. Då frågar kanske någon: "Hur kom Ni till Aspö och hem till Sandika igen." - "Ja jag var väl tvungen att åka cykel, jag slapp nog inte med mindre den dagen, men jag har inget minne av det."

Nr 5. Intervju med Anna Margareta Svensson, pensionärshemmet i Hargshamn, född 1877 på Oslätts Järnbruk utanför Gävle.

"Hur såg den första cykeln ut som tant sett? En kusin till mig hade en sån där cykel med ett stort och ett litet hjul. Senare kom ju cyklar med lika stora hjul. Har tant åkt cykel? Jadå, både frampå och bakpå men aldrig trampat själv. Tant har tre barn och de ville köpa en cykel åt henne, men hon ville ingen ha. Jag har ju er att skicka till affären, sa hon. Inte tänkte hon då att alla skulle flyga ur boet."

Nr 5. Intervju med Nils Blomqvist. Yrkesverksam 1904, intresserad av fotboll.

"Man fick cykla till matcherna, det fanns inget annat sätt att ta sig dit på. De cyklade både till Gimo och Alunda. Till Österby fick de dock åka tåg."

Nr 3. Om mekaniker Hultgren. Av två elever i klass 5. 1910.

"När vi kom in till Hultgren, så sa vi: "God dag, farbror Hultgren." Sen började vi fråga, och han sa, att han hade varit i Hargshamn i tjugu år. Han sa, att han var från Hälsingborg. Han hade lagat åtskilliga tusen cyklar under dessa år. Han tyckte, att det var roligt att vara mekaniker. Därför blev han mekaniker. Han trivdes bra här i Hargshamn, därför flyttade han hit. Farbror Hultgren började med att laga bilar. Det var ett fåtal, som hade bilar här i Hargshamn för tjugu år sen. De delar som farbror Hultgren oftast fick laga var bromsar och punkteringar. Han tycker, att det var roligast att laga bilar. Han hade själv haft cirka trettio bilar. Han tycker om sommargästerna, för de har varit hos honom och lagat sina utombordare."

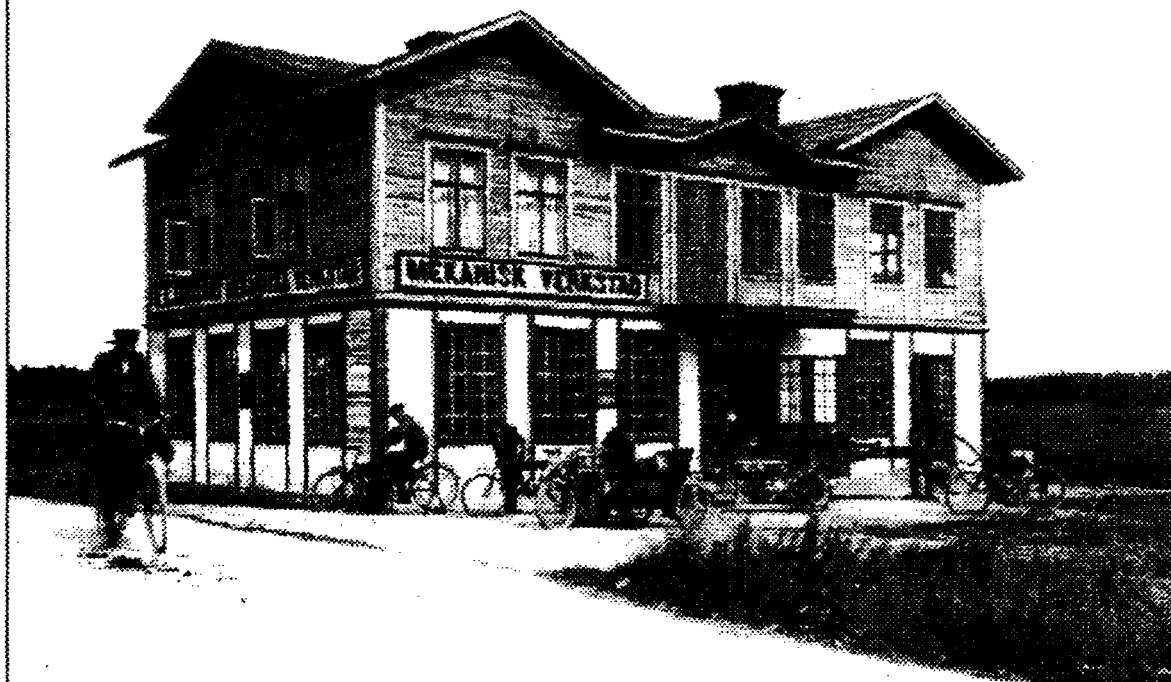
Cykelfabrik i Östhammar

Vi har sett att cykelmekaniker även kom att intressera sig för bilar, samt att en av dessa G. A. Jansson, startade cykeltillverkning och bilverkstad i sin mekaniska verkstadsrörelse i Östhammar, som kom att kallas "Bilsta" (fotnot 1 i kapitlet 'Begynnande folkrörelser').

Cykelvägar i Östhammarstrakten

Bygdehistorikern Stig Sandelin har bland sina arbeten från Norra Roslagen gett ut en skrift om hur det var i Östhammar vid sekelskiftet. I detta arbete finns ett avsnitt *Badortsliv i Östhammar*. Badanstalten bidrog till uppräckningen av ett vid denna tid mycket nedgången Östhammar och lockade badgäster med bl a "landets bästa velocipedvägar" för utfärder i trakten.

G.A. Janssons fabrik där cykeln "STABIL" tillverkades
 Kom senare att kallas "Bilsta"



Östhammars cykelfabrik, numera butikshuset Gammelbygatan 22)
 Ur 'Två städers kamp... Östhammar Öregrund' (sid. 285)



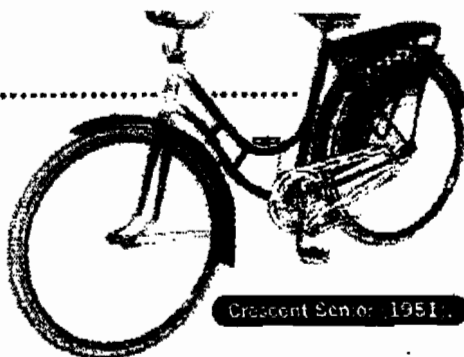
Den stora cykelfebren bröt ut vid sekelskiftet. Alla affärer sålde cyklar och de köptes både av stadsbor och sommargäster. Det sades att vägarna i trakten var alldeles ovanligt lämpliga för cykling, då de var torra och hårda. Här gör sig ett sällskap i Östhammar klart för cykelutfärd.

Från ett vykort återgivet av Stig Sandelin i 'Så var det förr i Öregrund' (sid. 143)



-spaning i kyrkans värld

Willy Svahn på jakt efter saker, personer & företeelser



Crescent Senior 1951

Tvåhjulingen skapade en ny kultur

Gert Ekström berättar i *Svenskarna och deras velocipeder* att den första cykeln introducerades i Sverige 1869. Men det är först under 1920-talet som cykeln börjar bli var mans egendom. Cykeln var dyr att köpa. För en cykelspekulant med normalinkomst krävdes omkring tre månadslöner. Cykelfabrikanterna satsade stora pengar på marknadsföring och det förekom en omfattande annonsering för olika cykelmärken.

Det fanns också många lokala tillverkare eller snarare cykelverkstäder som köpte cykeldelar, monterade samman en cykel och satte sitt eget, ofta fantasifulla, märke på den.

CYKELN BLEV SNART var mans egendom och mycket som förr varit svårt att genomföra blev nu möjligt. Man hälsade på



På väg till konferens sent 40-tal.

släktingar som bodde långt borta eller cykelsesmeder på grusvägar genom hela Sverige. Till och med ut i Europa;

Ingrid Jerden berättar i boken *Med parisluft i bakslangen* (1937) om en cykelresa till Paris.

Från 1920-talet och under 1930- och 40-talen blir cykeln ett viktigt transportmedel också i kyrkans värld. Man cyklar till möten och gudstjänster, till ungdomsläger och konferenser. Till de stora frikyrkliga konferenserna på Hönö, Torp eller Nyhem eller till student- och ungdomsmöten i Manfred Björckvists unglyrkorörelse cyklade man i tusentals. Predikanter och evangelister använde cykeln på sina predikoresor. Byxklämmor och galoscher

var viktiga tillbehör om man skulle komma fram finklädd till mötet efter en cykeltur på leriga vägar.

FRÄLSNINGSARMÉN, som var snabb att utnyttja det senaste, till exempel när det gällde sång och musik, men också tekniska nymodigheten, bildade cykelbataljoner, som blev spjutspetsar i krigsföringen. En särskild "cykel-kultur" växte fram. En grupp ungdomar på väg till ett stort riksumdomsläger

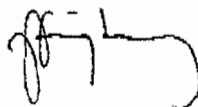
reste tillsammans. På pakethållaren fanns en resväska och kanske ett litet tält, någon hade en gitarr på ryggen. Man tältade med naturskön utsikt vid en sjö. Nykokt kaffe på spritkokket. När solen gick ner över sjön satt man vid lägerelden och sjöng, någon spelade gitarr eller dragspel.

Efter vägen träffade man flera som skulle till samma läger eller konferens. Man hjälpte varandra när någon fått punktering. Man fotograferade varandra och cykeln fick nästan alltid vara med på bilden.



Typisk cykelmission

CYKELN BEHÖVDES. Från samfundens bibelskolor sändes unga evangelister ut till avlägsna arbetsfält. I en annons värdar pastor E. Brunegård: "Upprop. Var finnes den missionsvän, som vill skänka en damcykel för verksamheten på en mörk plats i Västergötland?"



Om cykelns betydelse. (Ur *Tidningen Petrus*, Nya Dagen, Mars 2001, sid. 3)